

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРИНЦИПІВ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Колективна монографія

За загальною редакцією д.ю.н., проф. Корчової Л.О.
та д.ю.н., проф. Степанової Т.В.

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

УДК 342.4(477):316.422"313"
Т65

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
(протокол № 4 від 16 листопада 2022 р.)*

Рецензенти:

Савчин М.В. – доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту порівняльного публічного права та міжнародного права Ужгородського національного університету (м. Ужгород);

Щербанюк О.В. – доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри процесуального права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці).

Т65 **Трансформація принципів українського конституціоналізму на сучасному етапі** : монографія / За заг. ред. д.ю.н., проф. Корчевної Л.О. та д.ю.н., проф. Степанової Т.В. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 176 с.

ISBN 978-617-554-079-4

У монографії досліджуються актуальні теоретико-правові та праксеологічні аспекти трансформації принципів українського конституціоналізму на сучасному етапі на основі аналізу положень вітчизняного законодавства, узагальнення судової практики, історичного та зарубіжного досвіду. Розкривається міжнародно-правовий аспект конституційно-правової характеристики України. Особливу увагу приділяється цифровій трансформації конституційних засад судочинства, доброчесності суддів як ключовому елементу правової держави. Аналізуються конституційно-правові принципи діяльності правоохоронних органів в Україні.

Монографія призначена для науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів, практикуючих юристів та всіх, хто цікавиться сучасним станом та перспективами розвитку вітчизняного конституціоналізму.

УДК 342.4(477):316.422"313"

© Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2022
ISBN 978-617-554-079-4

© Авторський колектив, 2022

ЗМІСТ

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ	4
ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1 КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	7
1.1. Міжнародно-правові засади конституційного ладу України	7
1.2. Забезпечення прав та свобод людини в Україні в умовах глобальної правової інтеграції	30
РОЗДІЛ 2 ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД СУДОЧИНСТВА – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ	52
2.1. Поняття та значення цифровізації, диджиталізації та цифрової трансформації як напрямів оптимізації судового процесу та їх державно-правове регулювання	52
2.2. Реалізація конституційних засад судочинства в контексті цифрової трансформації: сучасність, проблеми та перспективи	62
РОЗДІЛ 3 ДОБРОЧЕСНІСТЬ СУДДІВ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ	88
3.1. Правова регламентація доброчесності суддів та кандидатів на посаду судді	88
3.2. Механізм забезпечення доброчесності суддів в Україні	103
РОЗДІЛ 4 КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ	131
4.1. Поняття конституційно-правових принципів діяльності правоохоронних органів та їх значення	131
4.2. Особливості реалізації конституційно-правового принципу верховенства права в правоохоронній діяльності	138
4.3. Особливості реалізації принципу поділу влади щодо правоохоронної діяльності	146
4.4. Співвідношення принципу реальності прав, свобод, обов'язків людини і громадянина та принципу гуманізму	152
4.5. Особливості конституційно-правового принципу взаємної відповідальності особи та держави в діяльності правоохоронних органів	157
ЛІТЕРАТУРА	163

|||||

1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 26

[illegible]

1. *Journal of the American Medical Association*, 1997; 277: 1039-1043.

“...and the

ПЕРЕДМОВА

Становлення вітчизняного конституціоналізму має давню історію, особливості та етапи якої залежали від загальноісторичної картини світу та наявної можливості формувати власні конституційні традиції. Сучасний стан розвитку українського конституціоналізму перебуває на етапі глибокої трансформації основних державних та суспільних інститутів, пов'язаних із проникненням та укоріненням людиноцентристської ідеології у всі сфери нашого буття. Верховенство права, демократизм, гуманізм, самоврядування як основні цінності, на яких базується європейський конституціоналізм, лише починають наповнюватись реальним змістом у нашій державі, перш за все, завдяки зміні доктринальних підходів та формуванню судової практики.

Центральним елементом конституціоналізму є Конституція України. Як основний закон держави, що регулює найважливіші фундаментальні відносини, Конституція є орієнтиром для подальшого вдосконалення принципів конституціоналізму, і у той же час – основною цінністю суспільства та держави. Норми Конституції України є нормами прямої дії і підлягають реалізації безвідносно до того, чи прийнято на їх основі відповідний закон, чи ні. Проте Конституція не є самодостатньою, з юридичної на фактичну вона може перетворитись лише завдяки злагодженим діям всієї системи органів влади, а також готовності суспільства сприймати та втілювати у життя основні конституційні цінності та норми.

Ще однією тенденцією розвитку сучасного вітчизняного конституціоналізму є посилення судової ролі у забезпеченні конституційної законності, а також активного застосування при здійсненні правосуддя правових позицій Конституційного та Верховного судів. Таке посилення судової правотворчості неоднозначно сприймається науковою спільнотою та фахівцями у нашій державі, оскільки вважається загрозливим для визнання парламенту

єдиним законодавчим органом. Тому, при всій повазі до суверенітету парламенту як позитивного законодавця, саме через застосування суддями у судовому процесі законодавчих норм формується «живе право», яке якнайшвидше здатне відреагувати на невідповідність таких норм Конституції України у контексті верховенства прав людини.

Окреслені тенденції свідчать про актуальність наукових досліджень у галузі конституціоналізму, його змісту, принципів та основних ідей, оскільки гідний рівень їх теоретичного осмислення є запорукою практичної реалізації та втілення у життя. Здійснення відповідних досліджень на основі комплексного мультидисциплінарного підходу є найбільш прийнятним у сучасних умовах, враховуючи багатовекторність та складність цього явища.

Ця монографія є узагальнюючим втіленням наукових досліджень професорсько-викладацького складу кафедри конституційного права та правосуддя у рамках науково-дослідної роботи на тему «Сучасний конституціоналізм в процесі становлення та розвитку української державності» (державний реєстраційний номер № 0118U001585). Викладене в цій монографії, з огляду на надзвичайно великий обсяг проблематики трансформації принципів українського конституціоналізму на сучасному етапі, можна розглядати лише як вступ до формування відповідної теоретико-методологічної концепції. Відтак порушені в ній питання можуть і повинні стати предметом подальших наукових пошуків. Авторський колектив при підготовці цієї монографії прагнув, насамперед, привернути увагу правників до даної проблематики та ініціювати її широке обговорення.

РОЗДІЛ 1

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

.....

1.1. Міжнародно-правові засади конституційного ладу України

Конституційне положення про те, що «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ», що народ «здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування та що право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народу і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами, стало нормативною й методологічною базою для конституювання і правової ідентифікації конституційного ладу України.

Поняття конституційного ладу останніми роками стало широко використовуватися в українській юридичній науці та законодавстві.

Сам процес дослідження конституційного ладу України викликаний необхідністю сучасного стану юридичної науки та відсутності поглибленої теоретичної розробки цієї проблеми.

Все це свідчить про його актуальність, перспективність та наукову цінність.

Після проголошення незалежності України почався процес становлення та розвитку інститутів конституційного ладу та місцевого самоврядування. Зазначена проблематика знайшла особливе місце в наукових працях українських конституціоналістів, муніципалістів, адміністративістів, теоретиків права: М.О. Баймуратова, М.В. Буроменського, Ю.М. Бисаги, А.С. Васильєва, В.Н. Денисова, А.З. Георгіци, О.В. Зайчука, В.М. Кампо, М.І. Корнієнка, О.Л. Копиленка, Н.Р. Нижник, М.П. Орзіха, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, М.О. Пухтинського, П.М. Рабіновича, А.О. Селіванова, В.Я. Тація,

Ю.М. Тодики, О.Ф. Фрицького, М.В. Цвіка, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, В.Д. Яворського, О.Н. Ярниша та ін.

Питання конституційного ладу, конституціоналізму, місцевого самоврядування розглядали в своїх працях також соціологи, історики, політологи, економісти, практичні працівники: В. Кравченко, В. Кравченко, В. Куйбіда, Є. Кушнар'єв, М. Пітчик.

Крім того, при науковому дослідженні окремих аспектів становлення та розвитку конституційного ладу в Україні використовувалися праці відомих сучасних і зарубіжних вчених: С.А. Авак'яна, М.В. Баглая, Н.О. Бобрової, В.В. Комарової, О.Є. Кутафіна, В.І. Фадєєва, К.Ф. Шеремета та ін.

На сьогодні існує ряд доктринальних визначень конституційного ладу, які зумовлені як самими істотними змінами в конституційному ладі України, так і динамічними зрушеннями в науковій конституційній думці.

Варто відзначити, що термін «конституційний лад» вживається в багатьох основних законах держав світу, але відбувається без формулювання відповідного дефінітивного поняття.

На думку більшості українських вчених-конституціоналістів, конституційний лад опосередковує, насамперед і головним чином, суспільний та державний лад.

Так, вчений В.М. Шаповал характеризує конституційний лад по трьом основним критеріям: об'єктивності, суб'єктивності, рівню юридичної жорсткості. Він вважає, що «конституційний лад» це:

- сукупність правовідносин, які виникають у зв'язку із застосуванням норм конституції та інших джерелу сфері конституційного права;
- сукупність основоположних відносин, які закріплені та нерідко спеціально виділені конституцією;
- система конституційних положень, які більшою частиною суттєвого характеру й наділені найвищим рівнем юридичної жорсткості [1].

На наш погляд, назва розділу «Основи конституційного ладу» в державно-правовому аспекті більш чітко та об'ємно відображає специфіку даного інституту, його важливу роль у структурі Конституції, ніж назва «Загальні положення».

Саме цей висновок є особливо цінним, як у науковому сенсі, так і у прагматичному значенні, бо він несе в собі значний потенційний заряд для подальшого розвитку та вдосконалення української демократичної державності.

Конституційний лад України перебуває на стадії свого становлення та розвитку, тобто категорія «конституційний лад» є відносно новою.

Радянська державно-правова наука оперувала поняттями «суспільний устрій», «суспільний лад», а також висувалися такі поняття: «державний лад», «суспільний лад».

На думку більшості українських юристів-конституціоналістів, конституційний лад, насамперед і головним чином, опосередковує суспільний і державний лад [2, с. 8–12, 30–37].

Вітчизняний вчений Ю.М. Тодика вважає, що поняття конституційного ладу розвивається з категорій суспільного й державного ладу [3, с. 7–9], тобто для того, щоб існував певний конституційний лад необхідна наявність двох складових вихідних елементів: держави і суспільства.

На думку деяких авторів, конституційний лад стає реальністю лише за умов, що Конституція діє і є демократичною. Вони вважають, що порядок, за якого забезпечуються права і свободи людини і громадянина, а держава діє відповідно до Конституції, називається конституційним ладом. Але не кожна держава, яка має писану Конституцію, може вважатися такою, що має конституційний лад.

Вчені-дослідники О.Н. Ярмиш та Л.П. Гарчева вважають, що «конституційний лад – це такий спосіб організації суспільних відносин, де держава обмежена правом, є політичною організацією громадянського суспільства, має демократичний, правовий характер, де людина, її права, свободи, честь, гідність визнаються вищою соціальною цінністю, а їх дотримання і захист – основним обов'язком держави» [4, с. 58].

Ще одним підходом до визначення поняття конституційного ладу є його комплексний аналіз, який досліджує конституційний лад у зв'язку із загальними проблемами конституційного будівництва, реалізації Конституції та її охорони.

У цьому сенсі ключовим поняттям стає поняття конституціоналізму, а конституційний лад розглядається як його невід'ємна складова частина [5, с. 151].

Вчений-юрист О.Ф. Фрицький вважає, що у найзагальнішому вигляді конституційний лад – це закріплення в Основному Законі держави форми і засобів організації держави [6, с. 99].

Найбільш правильним з функціонально-технологічних позицій уявляється визначення конституційного ладу, що запропонував О.Г. Мучник.

Під конституційним ладом він розуміє систему принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її Конституції [7, с. 41].

Конституційний лад – це «юридичний хребет», на якому формується та тримається вся політична система країни [7, с. 57], джерелом та архітектором конституційного ладу правової держави є народ.

Таким чином, конституційний лад – це вища форма державного ладу, яка притаманна країнам, у яких сформоване громадянське суспільство і створена правова держава.

Проте, слід зауважити, що стосовно поняття «конституційний лад» як форми організації Української держави, слід враховувати й те, що конституційний лад може бути юридично проголошений, а фактично не існувати, оскільки з сьогодні на завтра автоматично його утворити неможливо, а його становлення та розвиток залежить від певних чинників: рівня розвитку демократії, економіки, права тощо [8, с. 24].

В результаті проведеного вище аналізу основних теоретичних аспектів поняття «конституційний лад» можна сформулювати такі висновки:

- конституційний лад України – це система суспільних відносин (соціальних, економічних, політико-правових), передбачених і гарантованих Конституцією і законами України, прийнятими на її основі та відповідно до неї;

- сучасний конституційний лад України за своєю суттю є перехідним, змішаним, що зумовлено, насамперед, відповідним рівнем

розвитку та суперечливим характером становлення суспільства, держави і права, які поєднують риси різних соціально-економічних формацій і відповідно різних типів держави і права, що перебувають у фазі становлення;

- величезне значення для становлення в Україні демократичного конституційного ладу має прийняття Конституції України 1996 року. Саме тому надзвичайно актуальним є системне завдання становлення та розвитку конституціоналізму, захист конституційного ладу та Конституції України всіма засобами, які існують в державі та суспільстві;

- формування в Україні конституціоналізму, конституційного ладу передбачає не тільки реформування нормативної основи державного і суспільного життя на демократичних засадах, але й становлення сучасної правової культури;

- слід сподіватися, що в перспективі розвитку правової демократичної державності конституційний лад України дійсно стане тим, «юридичним хребтом», на якому базується і буде формуватися вся політична система країни, а джерелом та архітектором конституційного ладу правової демократичної держави буде народ, територіальні громади, громадяни [8, с. 24–26].

Системний аналіз елементів конституційного ладу України дає можливість дійти висновку, що останній має не лише внутрішні аспекти прояву, але й зовнішні, міжнародні.

Це наглядно підтверджується положеннями ст. 18 Конституції України, яка встановлює, що зовнішньо-політична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально-визнаними принципами і нормами міжнародного права.

Слід зазначити, що ст. 18 Конституції України перебуває в системній єдності з іншими нормами, що містяться в розділі I Конституції та створюють відповідний конституційно-правовий механізм здійснення зовнішньополітичної діяльності держави.

У цьому контексті сюди треба віднести положення про те, що Конституція України має найвищу юридичну силу (ч. 1 ст. 8), а також те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість

яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства (ч. 1 ст. 9).

Важливим є те, що в межах конституційного ладу закріплюються телеологічні та функціональні складові зазначеного механізму реалізації зовнішньополітичної діяльності держави.

Так, до повноважень Верховної Ради України – парламенту держави – як єдиного органу законодавчої влади, належить визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики (ст. 75, п. 5 ч. 1 ст. 85 Конституції України).

Засади зовнішніх зносин, зовнішньополітичної діяльності, митної справи визначаються виключно законами України (п. 9 ч. 1 ст. 92 Конституції України).

Отже, загальні правові засади зовнішньополітичного курсу України, суб'єктна архітектоніка її здійснення по сферах повноважень Конституцією України визначено досить чітко [9, с. 141].

Водночас варто відзначити, що самостійну зовнішню політику Україна стала проводити з моменту проголошення своєї незалежності, тобто після прийняття Верховною Радою України 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет України [10], підтвердженої на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року, а також прийняття Парламентом України 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності України [11].

Особливе значення для визначення самостійної зовнішньої політики України має розділ X Декларації про державний суверенітет України «Міжнародні відносини», в якому містяться надзвичайно важливі та актуальні положення, які мають стратегічно важливе значення для незалежної України на міжнародній арені та для розвитку та вдосконалення міжнародної правосуб'єктності.

Постанова Верховної Ради УРСР «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин» від 25 грудня 1990 року вже передбачила ряд конкретних положень та заходів щодо реалізації задач, що були визначені в Декларації [12].

Першим базовим документом, що містив конкретні напрями зовнішньополітичної діяльності Української держави, стали Основні напрями зовнішньої політики України, які були затверджені Постановою Верховної Ради України 2 липня 1993 року [13].

Варто відмітити, що прийняття цього офіційного документу має надзвичайно важливе значення, о показало, що незалежна Україна є самостійною у світовій та регіональних системах міжнародних відносин.

Саме в цьому документі були визначені глобальні та стратегічні напрями діяльності Української держави на європейському просторі: участь в багатосторонніх конвенціях, інтеграційних процесах в Європі, а також досягнення повноправного членства в Раді Європи.

Українська держава нині вийшла на певний новий розвиток відносин в зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній сферах, а стратегічні напрями діяльності України стали більш чіткими, визначеними та багатосторонніми. Все це має надзвичайно важливе значення для вивчення та вдосконалення національних інтересів держави в умовах глобалізації та євроінтеграції на євроатлантичному та європейському просторі.

Надзвичайно велике значення в цьому відношенні має прийняття Конституції України 1996 року, в якій визначаються засади зовнішньої політики держави, зокрема, зазначається, що Україна виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування.

Крім того, Україна як повноправний суб'єкт міжнародного права нині офіційно визнана більшістю країн світу, що проходить в рамках двосторонніх та багатосторонніх договорів.

Правовою основою двосторонніх відносин з Європейським Союзом (далі – ЄС), як безумовним лідером загальноєвропейських інтеграційних процесів, стала Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (далі – УПС), яка була підписана 16 червня 1994 року [14], ратифікована Верховною Радою 10 листопада 1994 [15], а набрала чинності з 1 березня 1998 року, після ратифікації всіма країнами ЄС.

Водночас варто відзначити, що підписання цих міжнародних угод з Україною має надзвичайно важливе значення в розвитку багатосторонніх стосунків з іншими державами.

Основною метою Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС є активна співпраця з державами-членами ЄС шляхом підтримки та розвитку тісного політичного співробітництва, приведення нормативно-правової бази України до права ЄС;

зміцнення демократичних зусиль держав та завершення переходу до ринкової економіки, що дасть змогу для взаємовигідного політичного, економічного, фінансового, соціального, наукового співробітництва та ін.

Так, згідно з ст. 3 УПС з Україною передбачена можливість розгляду сторонами доповнень до Угоди в залежності від «подальшого просування України по шляху економічних реформ», з метою створення зони вільної торгівлі між ними», що є початковою стадією інтеграційного процесу [14].

Найтісніший зв'язок між ЄС та його державами – членами, з одного боку, і третіми державами – з іншого боку забезпечується встановленням асоціації між ними.

Саме цю організаційно-правову форму на початку 90-х років ХХ століття Європейський Союз обрав як основи співробітництва з рядом країн Центральної та Східної Європи.

Такі Угоди про асоційоване членство в ЄС було укладено з Польщею, Угорщиною, Чехією, Словаччиною, Болгарією, Румунією, Хорватією, Словенією, а також з трьома державами пострадянського простору – Латвією, Литвою та Естонією.

Характерною рисою зазначеної асоціації є наявність спеціального інституційного механізму, необхідного для ефективної імплементації законодавства ЄС в національне законодавство країн-асоційованих членів [16].

Слід відзначити, що стосується правових засад співробітництва з ЄС національному праві України, то на цей час вони є досить численними. Перш за все, це Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу», що затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 року з подальшими змінами і доповненнями; Указ Президента України «Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу» від 14 вересня 2000 року, яким була схвалена така Програма, підготовлена Кабінетом Міністрів України; Указ Президента України «Про Національну Раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 30 серпня 2000 року, яким зазначену Раду створив Президент України: послання Президента України «Європейській вибір» (2002 р.) до Верховної Ради України та деякі інші.

Таким чином, простий перелік зазначених нормативних актів для реальну картину рівня правового закріплення стратегічного курсу України на європейському напрямі – здебільшого це Укази Президента України – і відсутність жодного закону України всупереч п. 9 ч. 1 ст. 92 Конституції України [8, с. 230].

Велике значення для розвитку, вдосконалення міжнародно-правових засад конституційного ладу України має ст. 18 Конституції України, яка встановлює, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів та безпеки.

Саме ст. 18 Конституції України підкреслює, що співробітництво України з членами світового співтовариства здійснюється на основі загальновизнаних принципів та норм міжнародного права та виступає як ядро центрального елементу права та має величезне значення.

Основні, пріоритетні принципи міжнародного права містяться в статуті Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН).

Варто відзначити, що 10 грудня 1948 року в Парижі, у палаці Шайо, ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини, яка вперше в історії людської цивілізації об'єднала, конкретизувала, легалізувала та розвинула фундаментальні положення Статуту ООН, який проголосив «віру в основні права людини, у гідність та цінність людської особистості й у рівноправність чоловіків та жінок», у рішучість народів «сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя при більшій свободі» [17].

Україна як суверенна та незалежна держава сприйняла багато положень Загальної декларації прав людини 1948 року та закріпила їх у своєму національному законодавстві, зокрема, в Основному Законі – Конституції України та в численних правових актах про права людини.

Однак, слід відзначити, що багато основних прав людини не можуть бути реалізовані в повсякденному житті, і тому вони носять декларативний характер. Чому Україна не виконує обов'язок перед своїми громадянами?

В першу чергу, на це є об'єктивні та суб'єктивні причини. До об'єктивних причин відносяться: системна економічна та політична криза; відсутність міжнародного досвіду спілкування громадян в нових умовах, євроінтеграції та глобалізації тощо; до

суб'єктивних причин невиконання державою обов'язків перед своїми громадянами – це досить повільне ставлення України, насамперед, її органів та посадових осіб до виконання своїх міжнародних та міжнародно-правових зобов'язань.

А це, в свою чергу, приводить до негативних наслідків як у внутрішньому житті держави, так і на міжнародній арені, де держава не завжди виконує свої зобов'язання, які передбачені, перш за все, в Загальній декларації прав людини.

Велике значення для Української держави, крім Декларації 1948 року, має Декларація прав і свобод людини і громадянина, що була прийнята З'їздом народних депутатів Союзу РСР 5 вересня 1991 року та Міжнародний пакт про політичні та громадянські права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, що були прийняті ООН 19 грудня 1966 року [18].

Саме ці два міжнародно-правові документи містять більш детальну та конкретну характеристику про права та свободи людини, чим Загальна декларація прав людини 1948 року.

Крім того, найбільш авторитетними та змістовними документами, які розкривають зміст та методологію саме принципів міжнародного права, виступають Декларація про принципи міжнародного права, що торкаються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 24 жовтня 1970 року, та Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 року [19]. У цих важливих міжнародно-правових документах знайшли закріплення принципи, які стали загальновизнаними [20]:

- суверенна рівність;
- незастосування сили та погрози силою;
- мирне вирішення міжнародних спорів;
- невтручання у внутрішні справи;
- повага до прав людини;
- непорушність державних кордонів;
- територіальна цілісність держави;
- самовизначення народів і націй;
- співробітництво між державами;
- добросовісне виконання міжнародних угод.

Отже, саме на цих демократичних принципах будується вся зовнішня політика незалежної Української держави з усіма членами-держави міжнародної спільноти.

Водночас, варто відзначити, що, якщо в Статуті ООН було спочатку закріплено сім принципів, які знайшли свою детальну регламентацію в Декларації принципів міжнародного права, що торкаються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 року, то в Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (далі – НБСЕ), який було підписано в Гельсінкі 1 серпня 1975 року главами 33 держав, керівниками США і Канади, їх нараховувалось уже десять, і цей перелік не є вичерпним [21, с. 95].

Варто відмітити, що відміною рисою всіх цих принципів є їх системність, тому що при тлумаченні та застосування кожен з них повинен розглядатися у взаємозв'язку з іншими принципами.

Кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших учасників міжнародної спільноти, тобто їхнє право в межах власної території здійснювати законодавчу, виконавчу, судову владу без будь-яких втручань з боку інших держав і міжнародних організацій, а також самостійно формувати і здійснювати свою зовнішню політику.

Особливе місце в міжнародному праві має принцип суверенності, або принцип суверенної рівності держав, який з часом набуває свого розширення.

Крім того, саме цей принцип у міжнародному праві він найбільш об'ємна, з найбільшою повнотою відображений в Декларації про принципи міжнародного права 1970 року, а пізніше він отримав свій розвиток у Декларації принципів Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ) 1975 року.

Актуальність та значимість цього принципу підтверджується тим, що саме він закріплений у всіх статутах міжнародних організацій системи ООН, у статутах більшості регіональних організацій, у багатосторонніх і двосторонніх угодах держав і міжнародних організацій, у нормативно-правових актах, які приймаються міжнародними організаціями в процесі їхньої діяльності.

Згідно з Декларацією про принципи міжнародного права 1970 року, зміст суверенної рівності включає такі елементи:

- держави є юридично рівними;
- кожна держава користується правами, які притаманні повно-
му суверенітету;
- кожна держава зобов'язана поважати правосуб'єктність ін-
ших держав;
- територіальна цілісність і політична незалежність держави є
недоторканими;
- кожна держава має право вільно обирати і розвивати свої по-
літичні, соціальні, економічні та культурні системи;
- кожна держава зобов'язана виконувати повністю і добросо-
вісно свої міжнародні зобов'язання і жити в мирі з іншими держа-
вами [21, с. 97];
- таким чином, основні принципи міжнародного права визна-
чають існування та функціонування сучасного міжнародного пра-
ва, основною метою якого виступають підтримка та взаємодопо-
мога міжнародного миру, міжнародної спільноти, взаємодопомоги
та взаємовиручки, а особливо в умовах сучасної економічної та
політичної кризи.

Водночас, варто відмітити, що міжнародно-правові аспекти кон-
ституційного ладу України пов'язані не лише з положеннями ст. 18
Конституції України, але в цьому аспекті надзвичайно важливого
значення набуває ст. 9, у ч. 1 якої закріплюється положення, що чинні
міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною
Радою України, є частиною національного законодавства України.

Стаття 9 Конституції України має надзвичайно важливе знач-
чення в зовнішньополітичній діяльності України, оскільки в умо-
вах активного та цілеспрямованого входження України в міжна-
родну спільноту, і тісно взаємопов'язаних з нормами Закону Укра-
їни «Про дію міжнародних договорів на території України» від
10 грудня 1991 року [22], відповідно до яких міжнародні догово-
ри, що укладені та ратифіковані Україною, є складовою частиною
українського національного законодавства та застосовуються в
порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Згідно з Законом України «Про міжнародні договори України»
від 29 червня 2004 року (ч. 2 ст. 9) [23], обов'язковій ратифікації
підлягають такі міжнародні договори України:

– політичні (про дружбу, взаємну допомогу і співробітництво, про нейтралітет), територіальні й такі, що стосуються державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України, мирні;

– загальноекономічні (про економічне і науково-технічне співробітництво), із загальних фінансових питань; з питань надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам і міжнародним організаціям, а також отримання Україною від іноземних держав і міжнародних фінансових організацій позик, що не передбачені Державним бюджетом України;

– про військову допомогу і направлення контингенту Збройних Сил України в інші країни або допуск військових сил іноземних держав на територію України в умовах тимчасового перебування в Україні іноземних військових формувань;

– про участь України в міждержавних союзах і інших міжнародних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки;

– що стосується прав, свобод і обов'язків людини і громадянина;

– що торкаються питань передачі історичних та культурних цінностей Українського народу, а також об'єктів права державної власності;

– виконання яких тягне за собою зміну законів України або прийняття нових законів України;

– інші міжнародні договори, ратифікація яких передбачена міжнародним договором чи законом України.

З позиції забезпечення стабільності конституційного ладу України надзвичайно важливого значення набуває єдиний вищий законодавчий орган України – Верховна Рада України.

В умовах становлення в Україні конституційного ладу на демократичних засадах надзвичайно важливим та соціально значимим є забезпечення пріоритету норм Конституції України.

Саме з цим пов'язано і становлення в нашій державі конституціоналізму, який включає забезпечення високого статусу Конституції в правовій системі, поваги до її приписів, прямої дії норм цього правового акту та ін.

Отже, мова йде про необхідність встановлення конституційної законності, без якої неможливо побудувати демократичну, правову, соціальну, суверенну, незалежну Україну.

Сам процес входження України в європейський правовий простір ставить цілий ряд складних проблем як перед теорією, так і практикою застосування відповідних норм міжнародних договорів у національній правовій системі.

Так, Верховна Рада України 16 червня 1997 року ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини й основних свобод 1950 року, яка набрала чинності на території України з 11 вересня 1997 року.

Зокрема, для України, як держави, що знаходиться в центрі Європи і намагається стати учасником європейського інтеграційного процесу, дотримання міжнародних стандартів у питаннях розбудови державних і недержавних інститутів, різних гілок публічної влади має надзвичайно велике значення, оскільки в цьому сенсі важливого значення набувають міжнародно-правові стандарти місцевого самоврядування, відповідність законодавства України міжнародно-правовим нормам, які регламентують процес його функціонування та розвитку.

Україна має значний інтерес та великі можливості до розвитку транскордонного та прикордонного співробітництва завдяки тому, що зовнішній кордон України є найдовшим серед країн Європи.

Величезне значення має те, що Україна приєдналася до Європейської типової (рамкової) конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади 1980 року (Мадрид, 21 травня 1980 р. [24]), в якій закріплюються основні обов'язки держав щодо сприяння співробітництву суб'єктів місцевого самоврядування та їхніх органів.

Перш за все, Конвенція (п. 1 ст. 2) визначає транскордонне співробітництво як будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або органами влади, які перебувають під юрисдикцією двох або декількох Договірних сторін, та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей.

Варто відмітити, що з метою розвитку законодавчої бази транскордонного співробітництва Кабінетом Міністрів України 29 квітня 2002 року було прийнято Постанову № 587 «Деякі пи-

тання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів» [25], в якій було зазначено, що створення єврорегіонів є однією з форм транскордонного співробітництва.

В цьому документі визначається, що за період з 1993 року вже створено європейські регіони «Буг», «Нижній Дунай», «Верхній Дунай», «Карпатський єврорегіон» та ін., до функціонування яких залучено шість областей України.

Основними напрямками співробітництва цих європейських регіонів є поєднання зусиль щодо становлення виробничої інфраструктури, будівництва та модернізації інфраструктури кордону, розвитку транспортної мережі, наукової і культурної співпраці, охорони навколишнього природного середовища, взаємної допомоги в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, боротьби із злочинністю та нелегальною міграцією тощо.

Таким чином, прикордонне та транскордонне співробітництво в майбутньому може стати надзвичайно важливим чинником на шляху до європейської інтеграції та глобалізації незалежної, суверенної України в європейську спільноту.

Слід відмітити, що чинне українське законодавство про місцеве самоврядування в Україні ще не досить досконале і не по всіх параметрах відповідає міжнародним стандартам, які вироблені тривалою позитивною практикою розвинених демократичних країн, але разом з тим, вступ незалежної, демократичної України в листопаді 1995 року до Ради Європи покладав на неї ряд міжнародних зобов'язань, серед яких одним із найважливіших було приєднання України до Європейської Хартії про місцеве самоврядування 1985 року та її подальша ратифікація 15 липня 1997 року [26].

Водночас варто відзначити, що саме зараз стає актуальним та важливим сам процес становлення, інституціоналізації, розвитку та вдосконалення системи місцевого самоврядування, а особливо в період кризових явищ в суспільстві та державі, проведення економічних та муніципальних реформ та ін.

А приєднання суверенної України до цих процесів, сприйняття, визначення і реалізація нею міжнародних стандартів стане яскравим свідченням бажання України приєднатися до сім'ї цивілізованих європейських народів.

Крім того, величезне значення для розвитку та зміцнення системи місцевого самоврядування України має прийняття Європейської Хартії про участь молоді в муніципальному і регіональному житті, яка прийнята Радою Європи в 1994 році з ініціативи Конгресу місцевих та регіональних влад Європи [27].

Саме ця Хартія має багато спільних рис з Європейською Хартією про місцеве самоврядування 1985 року, яка є «краєугольним каменем» в розвитку та вдосконаленні всієї системи місцевого самоврядування та носить взагалі обов'язковий характер для виконання та підписання державами-членами Ради Європи.

На наш погляд уявляється, що глибоке вивчення змісту та шляхів реалізації принципів, які містяться в Європейській Хартії про участь молоді третього тисячоліття, у муніципальному і регіональному житті є дуже актуальним і соціально значимим для державних органів і органів місцевого самоврядування України, особливо в світлі реалізації концепції державної молодіжної політики в нашій державі, в якій знайшли своє відображення її локально-регіональні аспекти.

Тим більше, що Хартія нині відкрита для підписання і Україна, як держава-член Ради Європи, повинна до неї приєднатися та закріпити ці міжнародно-правові стандарти місцевого самоврядування в національному законодавстві [28].

Варто відзначити, що величезне значення для розвитку місцевого самоврядування взагалі та для розвитку та функціонування інституту місцевого самоврядування на рівні найбільш великих адміністративно-територіальних одиниць – регіонів (областей) має прийняття у першому читанні проекту Європейської Хартії регіонального самоврядування 1999 року, зокрема.

Саме розробка цього міжнародно-правового документу стала великим вкладом в скарбницю укріплення інституту місцевого самоврядування, оскільки він вперше показав взаємозв'язок органів державної влади та регіонів (областей) України, що має надзвичайне значення для Української держави.

Отже, всі міжнародно-правові стандарти місцевого самоврядування, місцевої демократії регулюють найважливіші питання інституту місцевого самоврядування та мають надзвичайно важ-

ливе значення для становлення, інституалізації та розвитку цього інституту (Європейська Хартія про місцеве самоврядування 1985 р., проект Європейської Хартії про регіональне самоврядування 1999 р.), Європейська Хартія про участь молоді в муніципальному і регіональному житті 1994 р., Європейська типова (рамкова) конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади 1980 р., Європейська Хартія урбанізму 1993 р., Європейська Декларація міських прав 1992 р., Європейська Хартія регіональних мов та мов національних меншин та інші.

Крім того, слід відзначити, що саме Проект Європейської Хартії про регіональне самоврядування 1999 року має надзвичайне значення, бо цей Проект яскраво та цілеспрямовано показує на практиці, в реальному житті взаємозв'язок та взаємодопомогу всіх органів державної влади України з регіонами (областями) на місцевому, локально-регіональному рівні.

Варто відзначити, що в теорії і практиці державного будівництва категорія конституціоналізму тісно пов'язана з поняттям «конституційний лад». Водночас, термін «конституційний лад» вживається у багатьох основних законах, але завжди без формулювання відповідного поняття.

Однак, саме таке поняття можна вивести з їх текстів, причому з відмінностями щодо різних конституцій. Узагальнено конституційний лад – це сукупність усіх правовідносин, спричинених і закріплених конституцією.

Такими видаються положення про соціальну, правову державу (ст. 1), про народ як носій суверенітету і єдине джерело влади (ст. 5), про поділ державної влади (ст. 6), про верховенство права і найвищу юридичну силу Конституції України (ст. 8), та деякі інші.

Усі норми-принципи, які містять названий розділ, мають не тільки правове, а й вагоме політичне значення, що значною мірою зумовлює оцінку самої Конституції як політико-правового акту [29, с. 50–51].

Сама доктрина конституціоналізму є найважливішою складовою загальної теорії конституційного права. Сама доктрина є сутнісною характеристикою держави, способом організації державної влади у вітчизняній та зарубіжній конституційно-правовій практиці.

Феномен цей настільки унікальний для юридичної науки, що годі шукати його аналогів в інших галузях права. Як слушно зазначає В.Л. Федоренко, не існує в юридичній теорії та практиці таких явищ, як «адміністративізм», «криміналізм», «фінансизм» тощо... хіба що категорія «цивільстика» має таке ж складне ц неоднозначне онтологічне та гносеологічне значення, як і «конституціоналізм» [30, с. 58].

Цілком справедливою є позиція українських вчених-конституціоналістів М.П. Орзіха та А.Р. Крусян, які розглядають конституціоналізм як центр, навколо якого «обертається» вся сучасна конституційно-правова проблематика.

Адже категорія конституціоналізму є універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права, основною парадигмою конституційної практики, критерієм конституційної діяльності та актів індивідуальних і колективних суб'єктів права, умовою становлення «динамічної конституційної юриспруденції», яка на відміну від «статичної» орієнтована на формування і використання законів і технічних прийомів розвитку права, реформування конституційної дійсності [31, с. 4].

Слід зазначити, що поняття конституціоналізму в вітчизняній науці конституційного права став предметом дослідження порівняно недавно, але сучасні реалії ставлять на порядок денний проблему комплексного вивчення цього феномену як складної політико-правової системи теорії, історії та практики становлення, функціонування та розвитку держави та суспільства.

Само поняття «конституціоналізм» походить від терміну «конституція», проте воно не рівнозначне останньому за сутнісними характеристиками та має декілька доктринальних визначень в науці конституційного права, як зарубіжній, так і вітчизняній.

Традиційно, конституціоналізм як «вчення про конституцію» розглядається крізь призму вузького і широкого розуміння. У широкому значенні конституціоналізм еволюціонує, починаючи від міфологічних форм світосприймання I–III тис. до н. е. до раціонально-логічних форм мислення, тобто до ознак теоретичного знання, виникнення політико-правової науки.

У вузькому розумінні він тлумачиться як комплекс політико-правових ідей і практики державного будівництва буржуазії

XII–XIII століть, яка орієнтувалася на створення інституційно-правових умов функціонування держав, де забезпечувалося б «верховенство народу, виняткове правління законів, широкі права і свободи особи, демократична виборча система, де всі державні органи і установи, службові особи були б підзвітні та підконтрольні громадянському суспільству» [32, с. 5].

Конституціоналізм виник як сукупність принципів, норм та інститутів, як система обмеження влади, і відображає зазначену Е. Рубіном [33, с. 571] властивість конституційного права імпліцитно ставити питання про природу людини і держави.

Значення конституції як основного закону і акту найвищої юридичної сили утвердилося в континентальній Європі з часів Ф. Лассалья, а в Англії за всієї своєрідності її конституції – після укладення Великої Хартії вольностей в роки правління короля Едуарда III. Саме німецький юрист Ф. Лассаль вказував на важливість політичної, програмної суті конституції, що закріплює та відображає фактичні відносини сили, що існують в даному суспільстві.

Сучасний зміст категорії «конституціоналізму» зародився в XIX століття та сформувався на основі засвоєння інтегрованих філософських, правових та політичних знань та є схемою досвіду американського та західноєвропейського конституціоналізму.

Водночас, як було вказано вище, категорія конституціоналізму тісно пов'язана з поняттям «конституційний лад». При співвідношенні конституціоналізму і конституційного ладу перший є ідеальний, а другий – відображає конкретний державний лад.

Український конституціоналізм на сучасному етапі тільки формується. Це обумовлено перш за все тим, що тривалий час після розпаду Радянського Союзу вітчизняна наука конституційного права продовжувала зберігати постійне сприйняття радянської державно-правової доктрини.

На думку вітчизняного вченого-конституціоналіста В.Л. Федоренка, саме така доктрина сприймалася та вдосконалювалася російськими, білоруськими та українськими вченими протягом п'ятнадцяти років, і тільки зараз можна говорити про існування неопозитивізму як домінуючої правової ідеології на пострадянському просторі [34, с. 21].

На нашу думку, українська наука конституційного права лише в першій половині 90-х років XX століття розпочала розглядати конституціоналізм як комплексну категорію, яка охоплює конституційну ідеологію, суспільно-політичний рух і конституційний стан суспільних відносин.

Велике значення для становлення, розвитку та вдосконалення конституціоналізму в Україні мала Конституція України 1996 року, яка зробила значний внесок в розвиток цього соціально-правового феномену.

А вітчизняна конституційно-правова наука поступово формує нові методологічні підходи до визначення категорії конституціоналізму, інтегрується у світовий та європейський конституційний простір і процес.

Слід погодитися з професором М.П. Орзіхом, який вважає, що для України етап становлення конституціоналізму відбувається на основі й у напрямі забезпечення реалізації конституційних норм, перевірки їх на реалізацію та ефективність у конституційній практиці, на науково-практичну та теоретичну обґрунтованість [35, с. 45].

У вітчизняній науці конституційного права категорія конституціоналізму має декілька визначень, які мало чим відрізняються одне від одного. Так, вчений В.Я.Таций вважає, що конституціоналізм є поєднанням об'єктивного і суб'єктивного, ідей, норм і конституційної практики [36, с. 7].

Вчені-конституціоналісти В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко розглядають конституціоналізм крізь призму динамічного розвитку системи конституційного права як провідної галузі національного права, що зумовлена сукупністю інститутів і норм конституційного права, а також інших структурних елементів (природного і позитивного, загального і особливого, матеріального і процесуального, національного і міжнародного) конституційного права, що регулюють суспільні відносини, які є предметом конституційного права [37, с. 255].

На думку В.М. Селіванова, конституціоналізм є сферою юридичної теорії і політико-правової практики, обумовленої, зокрема, Конституцією України, є політико-правовим документом, спрямо-

ваним на демократичну трансформацію українського суспільства, юридичне забезпечення його прогресу [37, с. 130].

Видатний вітчизняний вчений-конституціоналіст В.М. Шаповал виділяє два головних «вектори» визначення конституціоналізму. Насамперед, це «режим, у якому існують і функціонують держава та її інститути» [39, с. 25].

У широкому розумінні це передусім політико-правова ідеологія, інтелектуальне узагальнення, притаманні певному етапу історичного розвитку [40, с. 17].

Отже, доктрина конституціоналізму є найважливішою складовою теорії конституційного права, є унікальним в науці та практиці. Концепція конституціоналізму безпосередньо пов'язана з ідеями правової держави, в якій містяться фундаментальні принципи правового регулювання держави та права тощо.

Таким чином, в результатів дослідження можна зробити висновки, що нинішня наука конституційного права поступово та впевнено відходить від радянської системи, активно та цілеспрямовано розробляє та втілює теорію інтеграції (об'єднання) вітчизняного конституціоналізму в європейський правовий простір.

Нині відбувається певний світовий та європейський симбіоз під впливом глобалізації, який можна вважати як феномен «глобального конституціоналізму».

Однією з характерних рис сучасного світового і вітчизняного конституціоналізму є глобалізація й універсалізація його основних цінностей. Це виявляється у включенні сучасних цінностей конституціоналізму в міжнародні документи, прийняті в межах ООН, Рад Європи, НБСЄ/ОБСЄ.

Саме вони створюють відповідний правовий простір, в межах якого діють відповідні міжнародно-правові стандарти прав і свобод людини, які не тільки визнаються, а й легалізуються, гарантуються, захищаються відповідною державою-членом міжнародної (європейської) спільноти [41].

Останнім часом достатньо активно досліджуються питання глобального конституціоналізму. Так, зокрема, дослідники наголошують, що формування глобального конституційного права, глобального публічного права є новою та революційною тенден-

цією у механізмі як міжнародного, так і національного правового регулювання.

Зазначені процеси детермінуються та активізуються завдяки поглибленому та сучасному впливу глобалізації, інтернаціоналізації та багаторівневої міждержавної інтеграції на розвиток правових систем.

Найважливіше місце в системі процесів міждержавної інтеграції займає трансформація та інтернаціоналізація національного конституційного права, що здійснюється під активним впливом глобалізації.

Саме у цьому зв'язку появу глобального конституціоналізму можна визначити як новий системний феномен, який позитивно впливає як на розвиток національної держави, так і міжнародного співтовариства в цілому, детермінуючи позитивний розвиток усіх суб'єктів і акторів національних і міжнародної систем [42, с. 43–44].

Конституційно-правове забезпечення процесів міждержавної інтеграції становить, по-перше, складну динамічну систему, що охоплює сукупність конституційно-правових норм, доктрин, засобів, реалізація яких дає змогу здійснювати міждержавну інтеграційну діяльність.

По-друге, складовими цієї системи є не тільки конституційно-правові норми, що безпосередньо здійснюють регулятивну дію в межах конкретних правовідносин, а й конституційні норми-принципи, норми-дефініції, що визначають мету та завдання міждержавної інтеграційної діяльності.

По-третє, процес конституційно-правового забезпечення процесів міждержавної інтеграції є цілеспрямованою нормотворчою та нормо застосовною діяльністю держави, її відповідних органів та суб'єктів, тобто в широкому розумінні – управлінською діяльністю.

По-четверте, така діяльність має конституційно-правову базу та здійснюється на конституційних принципах і нормах міжнародного публічного права [43, с. 86].

Українське суспільство нині стоїть перед проблемою побудови не бюрократичної поліцейської держави, а держави конституційної, у якій пануватиме Основний Закон, визнаватимуться та гарантуватимуться конституційні права і свободи громадян України.

Саме на цьому шляху держави головною перешкодою стоїть конституційний нігілізм влади та правовий інфантілізм більшості громадян, який руйнує всі спроби окремих державних та політичних діячів налагодити нормальне життя народу України, кожного члена територіальної громади.

Звідси висновок, що осмислення української конституційної дійсності з позицій народовладдя може відбуватися через призму принципу верховенства права, який має стати об'єктом усвідомлення не лише для фахівців-юристів, але й для пересічних громадян, від яких в кінцевому рахунку залежать зміни в суспільстві та державі.

На нашу думку, основним механізмом забезпечення та реалізації принципу народного суверенітету та верховенства права є теорія і практика конституціоналізму, його адаптування та інтеграція у світовий та європейський простір та процес.

Водночас, варто відзначити, що конституціоналізм в Україні на сучасному етапі ще не був сформований.

Складні процеси становлення, розвитку, інституціоналізації, конституційного ладу в Україні вимагають критичного та самокритичного перегляду низки ідеологічних стереотипів, що тривалий час панували в державі та суспільстві.

У зв'язку з цим Ю.С. Шемшученко слушно зазначає, що з усіх проблем особливо важливими для нас є державно-правові проблеми, що стосуються входження України до глобальної спільноти.

Власне, ми до цієї спільноти увійшли самим фактом проголошення України як суверенної держави, але належним чином не визначилися в ній [44, с. 3].

Отже, інтеграція Української держави у Європейський Союз потребує гармонізації вітчизняного законодавства з європейським правом.

Разом з поняттями «конституціоналізм», «правова і конституційна держава», «реалізація конституції», «конституційне забезпечення», «конституційний лад» сучасна наука конституційного права почала оперувати поняттям «конституціоналізація правового порядку», що означає процес проникнення норм конституції і конституційного права в різні компоненти правової системи.

Яскравим прикладом конституціоналізації міжнародно-правового порядку є формування європейського права та виникнення

на його основі «наднаціонального конституціоналізму» в Європейському Союзі.

Саме завдяки інтернаціоналізації в Україні були зроблені позитивні кроки щодо розробки нового національного законодавства, яке закріпило відмітні зміни у конституційному ладі України, виборчому процесі, захисті прав людини та громадянина тощо.

У теорії і практиці державного будівництва, категорія конституціоналізму тісно пов'язана з поняттям «конституційний лад», у зв'язку з цим конституціоналізм можна визначити як систему ідей і поглядів, що відповідають принципам демократичного державного ладу.

Міжнародно-правові аспекти основ конституційного ладу України мають дуже чіткий вихід на актуальну міжнародно-правову проблематику розвитку міжнародної спільноти держав та всього людства, що пов'язані з глобалізацією актуальних проблем міжнародно-правового регулювання – взаємовідносин держав та народів світу щодо вирішення глобальних проблем виживання людської цивілізації та збереження міжнародного миру, підвищення міжнародної безпеки за допомогою використання правових принципів і механізмів, що формують глобальний та регіональний правовий простір, – з одного боку, з іншого – конституційне закріплення зазначених аспектів органічно і тісно пов'язано з вирішенням внутрішніх проблем Української держави, в тому числі зі становленням правової демократичної державності й національної правової системи на демократичних засадах [45, с. 31].

1.2. Забезпечення прав та свобод людини в Україні в умовах глобальної правової інтеграції

Проблема забезпечення прав людини наприкінці XX – на початку XXI століття стала однією з найбільш актуальних проблем людства та має внутрішні та міжнародні аспекти.

Саме людина в теорії та практиці конституціоналізму посідає центральне місце, оскільки вона є головним орієнтиром реалізації конституційної теорії та практики подальшого розвитку.

«Людина приречена бути вільною», – такою фразою виразив суть теорії прав людини французький філософ Жан Поль Сартр.

У конституційній історії України вперше широке коло прав та свобод людини проголосив Третій Універсал Української Центральної Ради [46, с. 112–113].

Слід відзначити, що у звичайному праві різних держав світу проблема правового статусу людини та громадянина вирішується по-різному.

Існують чотири теоретичні підходи до визначення та вирішення цієї проблеми: ліберальна концепція; колективістська; концепція, пов'язана безпосередньо із мусульманським правом; концепція, пов'язана з особливим підходом, що склався у звичайному праві деяких країн тропічної Африки, Океанії, Латинської Америки.

Водночас варто відзначити, що ліберальна концепція виходить з того, що кожна людина від моменту народження природою наділена невід'ємними правами, а саме: обмеження прав людини і громадянина можливе лише у зв'язку із забезпеченням охорони державного ладу, громадського порядку, прав і свобод громадян тощо.

Розробники проекту нової Конституції України і, зокрема, моделі конституційно-правового статусу особи і громадянина використовували ліберальну концепцію прав людини.

У Конституції України 1996 року із 48 статей II Розділу, що присвячений правам людини та громадянина, 37 статей стосується особистих прав і свобод та лише чотири статті закріплюють обов'язки громадян.

Нині, в Україні особливого значення набуває проблема реального забезпечення прав та свобод людини та громадянина.

Ця проблема тісно пов'язана з недостатнім рівнем дотримання закріплених в Основному Законі прав та свобод з боку держави, що знаходить свій прояв як у певних труднощах реалізації деяких з них, так і в недостатньому рівні їх захищеності від правопорушень.

Залучення до активного суспільного та економічного життя територіальних громад є невід'ємною умовою побудови в Україні громадянського суспільства, що, в свою чергу, має стати обов'язковим кроком на шляху до євроінтеграції України у світову та європейську спільноти [47].

Варто відзначити, що в теорії і на практиці серед обов'язкових соціально-правових передумов конституціоналізму пріоритетне

значення має визнання та забезпечення прав та свобод людини й громадянина – і це виступає як *condition sine qua non* (умова, поза якою неможливе існування) сучасного конституціоналізму.

На визнання держави конституційною, та взагалі щодо співвідношення конституції та конституціоналізму, вказувала ще Декларація прав людини і громадянина (1789) – перший конституційний акт «першої хвилі» європейських конституцій: «суспільство, в якому не забезпечене користування правами, – йдеться у ст. 16 Декларації, – не має Конституції» [48, с. 15].

Під конституційно-правовим статусом особи слід розуміти закріплену в Конституції систему взаємовідносин між собою та державою, що включає в себе такі складові елементи, як конституційні права, свободи та обов'язки, основні принципи конституційно-правового статусу особи, що є закріпленим у Конституції, громадянство.

Основні ж принципи конституційно-правового статусу особи – це основні засади, які визначають саму суть цього статусу і закріплюють його найважливіші ознаки.

Ці принципи закріплено в Конституції України, і повністю відповідають загальноновизнаним світовим правовим стандартам.

Особливе значення мають такі принципи конституційного статусу особи:

- рівноправності прав, свобод;
- невідчужуваності й непорушності прав і свобод особи;
- недопустимості звуження змісту та обсягу існуючих прав та свобод;
- взаємообумовленості прав, свобод і обов'язків та визнання міжнародних стандартів у галузі прав і свобод особи [8].

Прийняття Конституції України 1996 року стало важливим кроком у нормативній регламентації Верховною Радою України основних прав і свобод громадян.

За останні десять років «каталог» прав людини та громадянина значно розширився сьогодні він налічує так звані «права четвертого покоління» (права на мир, на ядерну безпеку, на космос), соматичні права (право на смерть, права у сфері трансплантології, права ембріону, репродуктивні права, права на зміну статі), розширились права індивідів на участь у політичному житті тощо.

Погодимось із В.Н. Денисовим, що міжнародна система прав людини складається з норм-принципів, які захищають основи галузі, конкретні норми матеріального права, процесуальних норм, а також механізмів захисту людських прав [49, с. 16].

Фундаментальним критерієм свободи індивіда у всьому світі став найважливіший документ Великої Французької революції – Декларація прав людини і громадянина, що була прийнята 26 серпня 1789 року.

В основу ідей Декларації була покладена концепція рівності й свободи, що належить кожному від народження.

Істотними правами людини і громадянина було проголошено свободу особистості, свободу слова, право на супротив насиллю тощо.

Варто погодитися з дослідницею А.С. Пазенок, яка слушно зазначає, що права і свободи людини є основою конституціоналізму – доктринальної категорії, яку трактують у декількох аспектах, зокрема, як: політико-правову ідеологію, історично пов'язану з феноменом конституції; інтелектуальне узагальнення, притаманне певному етапу історичного розвитку; суспільно-політичний рух, спрямований на реалізацію відповідних конституційних ідей; державне управління в широкому сенсі цього слова; практику конституційного регулювання суспільних відносин [50, с. 26].

На сьогоднішній день «трьома китами» глобальної системи захисту прав людини виступають Загальна Декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та цивільні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, що набрали чинності 1976 р.

Загальна Декларація прав людини виступає найавторитетнішим джерелом міжнародного публічного права з питань захисту прав людини.

Хоча цей документ має форму резолюції Генеральної Асамблеї ООН і носить за Статутом ООН рекомендаційний характер, його положення є універсальними та закладені в основі міжнародної системи захисту прав людини.

Крім того, Загальна Декларація прав людини 1948 року без перебільшення є видатним міжнародно-правовим документом, який виступає як своєрідний «кадастр» прав людини та має вели-

чезне значення для загального розвитку і розуміння всієї доктрини захисту прав людини.

Як член Ради Європи, Україна, відповідно до Паризької Хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 р. [51], взяла на себе обов'язки приєднатися до міжнародних стандартів у галузі прав людини, створити внутрішньодержавні гарантії їх здійснення, що ґрунтується на загальновизнаних міжнародно-правових гарантіях, закріплених у відповідних міжнародно-правових нормах.

Значення соціальних прав людини полягає у тому, що саме їх реалізація повинна забезпечувати громадянам гідний життєвий рівень, кваліфіковану медичну допомогу тощо.

Саме без цих умов неможливо забезпечити гідність людини та особистості, як це передбачено у ст. 3 Конституції України, відповідно до якої «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Це положення підтверджує Декларація соціального прогресу та розвитку, проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 11 грудня 1969 року.

Згідно з положенням ст. 1 Декларації, серед соціальних прав, які сучасні держави повинні забезпечувати кожному, основним правом є право жити в гідних умовах та використовувати досягнення соціального прогресу [52].

Відповідно до ст. 51 Конституції України [4] та ст. 5 Сімейного кодексу України [6] держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство забезпечує охорону прав матері та батька, створює умови для зміцнення сім'ї.

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» – саме таким положенням починається ст. 3 Основного Закону.

Саме в цій статті вперше проголошується та закріплюється примат людини над державою, тобто на першому місці ставиться людина, а потім – держава.

Тому ця стаття є основою, пріоритетною в характеристиці суспільного та державного ладу України, а також юридичним фундаментом та основою в гуманістичному розвитку України.

У Програмі дій Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» зазначається, що «вільна людина у справедливій державі – найвища цінність нашого Уряду.

Головні пріоритети – людський розвиток і гідність, духовність і свобода, рівність і солідарність, громадянське суспільство та демократія, єдність і правова держава, міжнародна і міжконфесійна злагода, взаємна повага і толерантність, справедливість і добро» [54].

Це має велике значення для характеру відносин держави та людини, де пріоритетне місце належить саме людині, а визнання людини, її прав та свобод найвищою соціальною цінністю виступає як яскравий дороговказ подальшого розвитку та вдосконалення демократизації в Україні на якісно новій основі.

Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН) приділяє особливу увагу захисту прав дітей.

У 1959 році ООН приймає Декларацію прав дитини, основною тезою якої є: «Людство зобов'язане давати дитині все краще, що воно має».

У преамбулі Декларації відзначається: «...приймаючи до уваги, що дитина, через її фізичну, розумову незрілість, має потребу в спеціальній охороні і турботі, включаючи належний правовий захист, як до, так і після народження» [55].

Водночас, варто відзначити, що згідно зі ст. 9 Основного Закону України набули чинності і стали складовою частиною українського законодавства такі міжнародні документи у сфері захисту дитини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України:

- Конвенція про стягнення аліментів за кордоном (приєднання – 2 липня 2006 р. із заявою);
- Європейська соціальна хартія (переглянута) (ратифіковано 14 вересня 2006 р. із заявами);
- Європейська конвенція про здійснення прав дітей (ратифіковано 3 серпня 2006 р. із заявою);
- Європейська конвенція про контакт з дітьми (ратифіковано 20 вересня 2006 р. із заявою);
- Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (ратифіковано 14 січня 2009 р.) та інші.

Крім того, в 2001 році був прийнятий Закон України «Про охорону дитинства», відповідно до якого охорона дитинства в Україні визначається як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини [56].

Слід зазначити, що міжнародно-правові документи стають так званими міжнародно-правовими стандартами, зокрема, у сфері захисту прав та свобод людини, які сприймаються та закріплюються в національних правових системах інших країн.

Україна є учасницею 220 угод у рамках ООН, 64 угод у рамках Ради Європи, з них 27 угод підписано, але не ратифіковано.

Зокрема, Комітет ООН з економічних, соціальних, культурних прав зазначив, що перехід держави-учасниці до ринкової економіки негативно вплинув на реалізацію та здійснення прав, передбачених Міжнародним пактом, призвів до рівня бідності близько 30 відсотків населення України, а якщо застосовувати критерії бідності, встановлені Світовим банком, то – 70 відсотків її населення [57].

На гармонізацію законодавства України з міжнародним правом спрямована ст. 9 Конституції України, якою встановлено, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, а укладення міжнародних договорів, які суперечать Основному Закону, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Таким чином, Конституція України, виходячи з суверенітету і незалежності держави як основних засад її організації і функціонування, з метою захисту і зміцнення такого її статусу, обмежила можливість безпосереднього застосування норм міжнародного права на своїй території, що в нових умовах є цілком виправданим» [58, с. 103].

Важливе місце в механізмі захисту прав людини займає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням прав і свобод людини і громадянина (ст. 101 Конституції України).

Так, у 2008 році до Уповноваженого з прав людини за захистом своїх конституційних прав звернулися 84,4 тисяч громадян України, іноземців та осіб без громадянства [59].

Водночас, «жоден з цих та інших органів та організацій не володіє настільки універсальною компетенцією та засобами захисту прав людини, як судові інстанції», – слушно зазначає вчений М.П. Орзіх [60, с. 79].

Саме цей висновок ґрунтується на загальній характеристиці суду як єдиного органу, що здійснює правосуддя в Україні, але судова система в Україні потребує реформування та вдосконалення з метою здійснення дійсно справедливого правосуддя.

Варто відзначити, що ст. 3 Основного Закону України завершується словами: «утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави».

Саме ця стаття є новелою в українському конституціоналізмі, оскільки два поняття «утвердження» та «забезпечення» прав та свобод людини є не тотожними.

Утвердження прав і свобод людини – це їх визнання державою, що в контексті реалізації може здійснюватися різними засобами, шляхом відповідних дій держави, її органів і посадових осіб, наприклад, виголошенням у деклараціях, заявах, закріпленням прав людини в Конституції, інших законах, участю в підготовці і прийнятті міжнародних договорів щодо прав людини шляхом приєднання до відповідних міжнародних договорів, їх ратифікації.

Забезпечення же прав і свобод людини це створення відповідних умов для здійснення прав і свобод людини, що включає такі три телеологічні домінанти (цілеспрямовані напрями) державної діяльності:

- 1) сприйняття реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій);
- 2) охорона прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема, юридичних, для запобігання правопорушенням);

3) захист прав і свобод людини (у разі їх порушення з боку будь-якого суб'єкта) [8, с. 176].

Конституційне проголошення та закріплення прав та свобод людини як найвищої соціальної цінності відповідає положенню міжнародних пактів про права людини, і перш за все, Загальній Декларації прав людини 1948 року, у преамбулі якої записано: «Визнання гідності, яке належить всім членам людської сім'ї, і рівних невідчужуваних прав є основою свободи, справедливості і загального миру».

Зазначене положення міститься також у преамбулах Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 року.

Вказані міжнародні документи і ст. 3 Конституції України виходять із розуміння того, що права і свободи людини виникають і існують не з дозволу держави, а є природними, невідчужуваними.

Так, ст. 21 Конституції України прямо закріплює: «Всі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах. Права та свободи людини є невідчужуваними та непорушними».

Таким чином, ст. 3 Конституції України вперше встановлює в нашій країні обов'язок держави визнавати та захищати права і свободи людини, але держава в свою чергу повинна гарантувати виконання цих прав та свобод.

Водночас, варто відзначити, що прав та свободи людини та громадянина, котрі закріплені в Основному Законі, не є вичерпними, а саме в майбутньому ця система прав та свобод може бути розширена та вдосконалена та може служити могутнім імпульсом для більш повного їх виконання.

Необхідним є вирішення проблеми реалізації конституційного права громадян на кваліфіковану юридичну допомогу і визначення порядку безкоштовного надання такої допомоги малозабезпеченим громадянам і жертвам насильницьких злочинів та правопорушень.

Відсутність в Україні ефективної системи безоплатної правової допомоги громадянам, які з певних причин не можуть самостійно захищати свої права і законні інтереси в суді, органах дізнання і досудового слідства, інших юрисдикційних органах з одного боку, суттєво

затягує судові процедури, відволікає суддів від виконання процесуальних функцій, і з другого – позбавляє бідні прошарки населення можливості належним чином захистити свої права у суді [61].

Як відзначає Уповноважений Верховної Ради з прав людини, через відсутність такої допомоги щороку позивачам у зв'язку з усуненням процедурних недоліків повертається близько 10 тисяч адміністративних та 70 тисяч цивільних позовів [57].

Слід зазначити, що на подолання перешкод щодо реалізації права на правову допомогу спрямовано рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 [62], в якому йдеться про важливу роль цього права та його «соціальну значимість», яка полягає в тому, що воно «за своєю суттю є гарантією реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини» (п. 3.1 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України).

Конституційний Суд України посідає особливе місце у механізмі захисту прав та свобод людини та громадянина.

Особливість його в тому, що він не розглядає індивідуальні скарги громадян, це не входить до його повноважень (ст. 13 Закону України від 16 жовтня 1996 р. «Про Конституційний Суд України») [63].

Відповідно до ст. 40, 42, 43 Закону України «Про Конституційний Суд України», Конституційний Суд України не може ініціювати конституційне провадження, з приводу захисту прав людини, оскільки його рішення мають негативний характер.

Крім того, «Конституційний Суд є судом права, тобто він досліджує факти і навіть не дає правову оцінку обставинам, а оцінює саме право, надає правову настанову щодо праворозуміння положень Конституції чи законів» [64, с. 242].

Варто відзначити, що проголошення та законодавче закріплення прав і свобод є найважливішою умовою запровадження їх правового протекціонізму з боку державу, який реалізується лише через правову форми діяльності та співучасті відповідних державних органів.

Проте всі процеси реалізації та забезпечення прав та свобод людини та громадянина не можна розглядати без сфери правосуддя, котра має свій безпосередній вплив в усіх сферах національного правосуддя та національної правової системи.

На сучасному етапі розвитку України формування громадянського суспільства, де людина визнана найвищою соціальною цінністю, актуалізуються дослідження щодо проблем захисту соціально-економічних прав.

Сьогодні все більше держав світу заявляють про своє бажання побудувати в майбутньому правову демократичну соціальну державу, де основним принципом якої буде абсолютне дотримання та додержання прав та свобод людини.

Глобалізаційні та інтеграційні процеси, котрі проходять у світі, призводять до активного посилення та активного вдосконалення впливу міжнародного права, яке має надзвичайно важливе значення та поширення в цивілізованому світі.

Можна цілком погодитися з визначенням дослідника М.Ф.Селівона, котрий вважає, що інтеграційні процеси відбуваються не механічно, а завдяки удосконаленню, зближенню та приведенню національного законодавства у відповідність із нормами і стандартами міжнародно-правових систем, створення таким чином правової та організаційної основи співробітництва суверенних держав [65, с. 186].

За визначенням вчених П.М. Рабіновича та М.І. Хавронюка, міжнародні стандарти прав людини – це закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави [66, с. 19].

Водночас, варто відзначити, що обов'язок держави забезпечувати права людини і громадянина виступає як головна телеологічна домінанта Конституції України, і в цьому перш за все виявляється її могутній демократичний та гуманістичний потенціал.

Положення про те, що «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані» (ст. 22), що вони захищаються судом (ст. 55) свідчить про те, що за державою закріплюється її обов'язок різними правовими заходами забезпечити захист прав і свобод, здійснювати нормативне регулювання в цій важливій сфері відносин.

Виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, права корінних народів і національних меншин (п.п. 1, 3 ст. 92).

Гарантом прав і свобод людини і громадянина виступає Президент України (ст. 102), обов'язок вживати заходів щодо їх забезпечення покладено на Кабінет Міністрів України (п. 2 ст. 116).

Правозахисна функція виступає головною в діяльності судової влади, а місцеві державні адміністрації на відповідній території зобов'язані забезпечувати законність і правопорядок, дотримання прав і свобод громадян (п. 2 ст. 119) [8, с. 178].

Саме конституційний принцип визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю має надзвичайно важливе значення, адже він справляє істотний вплив на діяльність всіх державних органів та органів місцевого самоврядування, на принцип розподілу державної влади в Україні, зокрема, органів судової влади.

Слід відзначити, що положення ст. 3 Основного Закону конкретизуються в багатьох статтях Розділу II «Права, свободи і обов'язки людини і громадянина», норми якого не можна розглядати поза зв'язком із принципом визнання людини, її прав і свобод як найвищої соціальної цінності, так само і не можна вносити в них зміни та доповнення.

За роки незалежності Української держави була створена законодавча нормативно-правова база про права та свободи людини та громадянина, яка має велике значення для розбудови молодій незалежній Україні.

Найважливішими законодавчими актами, які регулюють права та свободи людини і громадянина є такі:

- Закони України «Про громадянство в Україні» (нова редакція);
- «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини»;
- «Про мови в Україні»;
- «Про імміграцію»;
- «Про біженців»;
- «Про приєднання України до Конвенції ООН про статус біженців і Протоколу про статус біженців»;
- «Про реабілітацію жертв політичних репресій» тощо [67].

Отже, кожен із вищезазначених законів служить активному та цілеспрямованому реформуванню правової системи України, її вдосконаленню у відношенні до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Незважаючи на те, що в Українській державі було прийнято демократичне законодавство у сфері прав та свобод людини та громадянина, але в умовах політичної та соціально-економічної кризи, падіння культури та моралі є відсутніми механізми захисту цих прав, що є свідченням масових та систематичних порушень в даній сфері.

Для побудови в Україні демократичної правової держави суттєве значення має боротьба з правовим нігілізмом, з правовим інфантилізмом, феноменом переродження правосвідомості, який одержує свій прояв, насамперед, у злочинності [68, с. 43].

Особливе значення тут має знищення в повному обсязі організованої злочинності, корупції, які суттєво підривають саму віру громадян у право, правосуддя та закон, котрі підривають авторитет державної влади та місцевого самоврядування.

Водночас, слід відзначити, що Основний Закон України закріпив якісно нову систему прав і свобод людини і громадянина, які відповідають міжнародно-правовим стандартам та які містять відповідні зобов'язання держав-учасниць щодо реалізації прав та свобод громадян.

Слід відзначити, що Конституція України 1996 року розширила відповідну кількість прав та свобод людини та громадянина.

Замість соціально-економічних, політичних і громадянських прав і свобод, які знайшли своє відображення в Конституції УРСР 1978 року, Конституція України 1999 року закріпила громадянські (особистісні), політичні, соціальні, економічні, культурні, інформаційні, екологічні права і свободи людини і громадянина.

Все це означає, що Конституція України не обмежилась імплементацією міжнародно-правових актів, але й суттєво розширила їх склад та проголосила нові права та свободи, зокрема, екологічні та інформаційні права, а також істотно збагатила зміст значної частини прав та свобод.

Так, наприклад, до громадянських прав і свобод людини та громадянина належать такі права, як:

- право на життя (ст. 27);
- право на повагу до своєї гідності (ст. 28);
- право на свободу й особисту недоторканність (ст. 29);

- право на недоторканність житла (ст. 30);
- таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- право на невтручання в особисте й сімейне життя (ст. 32).

Деякі зміни відбулися в змісті деяких із цих прав і свобод, наприклад, право на особисту недоторканність, а також право на недоторканність житла.

Так, у ст. 30 Основного Закону закріплюється, що «кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше, як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках можливий інший порядок проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку».

Системний аналіз відповідних положень Конституції УРСР 1978 року та чинної Конституції України свідчить, що раніше це право торкалося тільки житла і не поширювалося на садибу, тобто на інші володіння особи [69].

До основних прав і свобод Основний Закон відносить і політичні права і свободи людини та громадянина, котрі збільшились в кількісному відношенні.

Так, відповідно з діючою Конституцією України до системи політичних прав і свобод в Українській державі відносяться такі:

- право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38);
- право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 39);
- право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації (ст. 36);
- право направляти індивідуальні та колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб

цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40).

До системи економічних прав вперше було додано право приватної власності – це:

- право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);

- право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42);

- право користуватися об'єктами суспільної власності – державної, комунальної, власності народу (ст. ст. 13; 41).

Деяких змін потребувала та зазнала система соціальних прав.

Так, наприклад, право на працю (ст. 43); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування (ст. 49).

До основних соціальних прав віднесено право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44); право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48) тощо.

Систему культурних прав та свобод людини та громадянина становлять право на освіту (ст. 53); право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54).

Які ж існують на сьогоднішній день гарантії реалізації прав та свобод людини та громадянина?

Слід відзначити, що організаційно-правові гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина передбачають відповідні дії державних органів та державних інституцій.

До них, перш за все, відносяться: Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, суди, органи прокуратури, органи виконавчої влади, що здійснюють функції держави та забезпечують їх виконання у відповідних організаційно-правових формах.

Крім цього, кожен має право звернутися до міжнародних судових органів або у відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасником є Українська держава (ч. 4 ст. 55 Конституції України).

Саме в цьому відношенні надзвичайно важливе значення має Декларація прав людини і громадянина, яка була проголошена Установчими Зборами Франції 26 серпня 1789 року, котра сформувала ряд принципових і прогресивних положень, котрі є актуальними та соціально-значимими і сьогодні.

Саме принципи французької Декларації 1789 року стали основою, фундаментом багатьох видатних міжнародно-правових актів сучасного періоду, а саме: Загальна Декларація прав людини (1948 р.), Міжнародних пактів «Про економічні, соціальні і культурні права», «Про громадянські і політичні права» (1966 р.), Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації щодо жінок (1979 р.), Конвенції про запобігання злочинам геноциду і кари за нього (1948 р.), а також рекомендації і конвенції Міжнародної організації праці (МОП), котра є спеціалізованою організацією ООН.

Водночас, варто відзначити, що найважливішим міжнародно-правовим документом регіонального характеру про права людини є Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка була прийнята в Римі в рамках Ради Європи 4 листопада 1950 року, а Україна ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 року [70].

Дійсно, саме в ній закріплено комплекс основних прав і свобод людини і громадянина та основні, пріоритетні гарантії їх дотримання, захисту та реалізації. Саме в цій Європейській конвенції закріплені основні права і свободи, і саме для захисту цих прав і свобод людини був створений Європейський Суд з прав людини, повноваження якого поширюється на всі справи, а рішення котрого є обов'язковими для всіх держав-учасниць Конвенції.

Крім цих міжнародно-правових документів, діють і інші правові акти регіонального характеру про права та свободи людини.

Це, в першу чергу, Європейська соціальна хартія (1961 р.) та Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (1987 р.).

Слід погодитися з вітчизняним вченим М.П. Орзіхом, котрий слушно відзначає, що регіональні міжнародно-правові акти послідовно продовжують гуманістичні ідеї, стверджуючи, що «держави, як вказано у заключному документі Віденської всесвітньої конфе-

ренції з прав людини (1993 р.), несуть обов'язок, незалежно від їх політичних, економічних і культурних систем, заохочувати і захищати права людини й основні свобод», і найвидатніші здобутки у цій сфері були в рамках Об'єднаної Європи (Ради Європи).

За таких умов юридична доктрина реагує визнанням планетарного гуманізму, що стоїть на захисті прав людини, розширенням уявлення про гуманітарне право, доказом соціогуманітарного змісту права й глобального характеру проблематики прав людини поряд з екологічними, енергетичними, демографічними проблемами, з огляду на те, що «масштабом» соціального і юридичного права є «сутність людини» [71, с. 14–15].

Крім того, сучасний конституціоналізм передбачає безумовне визнання та реалізацію на практиці широкого переліку прав і свобод людини, пріоритет прав людини перед державними інтересами, рівноправ'я громадян.

Іншим істотним елементом сучасного конституціоналізму є наявність особливих процесуальних та інституційних механізмів захисту конституції та забезпечення її верховенства над іншими актами, реалізація конституційних норм і захист конституційних цінностей [71, с. 14–15].

Європейський Союз вельми поважає права та свободи людини і громадянина, гарантовані Європейською конвенцією про захист основних прав людини та свобод громадян, і 7 грудня 2000 р.

На Ніццькій конференції було проголошено Хартію основних прав Європейського Союзу [72].

Слід зазначити, що сьогодні, в зв'язку із новими революційними відкриттями та надзвичайними досягненнями в сучасній медицині та біології, що стосуються самої природи людини як біологічної істоти виник новий напрямок розвитку каталога прав людини.

Це, перш за все, трансплантація органів, штучне запліднення, вирішення проблем евтаназії, клонування, існування та використання генетично модифікованих (трансгенних) продуктів тощо.

Проблем у практичній реалізації прав особистості багато. Але їх потрібно вирішувати як державними органами, так і органами місцевого самоврядування.

Як справедливо відмічає український вчений Ю.С. Шемшученко, «громадянське суспільство стає базисом демократичної держави тільки тоді, коли його інтереси й інтереси держави не протиставляються».

Демократична держава повинна знімати суперечності, які виникають між нею і суспільством.

З іншого боку, у процесі діяльності політичних партій, громадських об'єднань, засобів масової інформації інтереси громадянського суспільства повинні трансформуватися в інтереси держави.

У разі протиставлення інтересів держави і суспільства останнє може перетворитись на руйнівний і дестабілізуючий фактор» [73].

Визнання та захист прав людини є одним із головних завдань глобального управління у XXI столітті.

Глобальні економічні, екологічні проблеми, погроза миру і безпеці з боку терористів потребували збалансованих зусиль усього цивілізованого світу та актуалізували роль глобального управління провідними процесами.

Останні події в Україні показали недостатню можливість національного права регулювати складні громадські відносини та суспільні питання, показали проблеми внутрішньої та зовнішньої політики держави, стали поводом для порушення загальнолюдських прав і свобод.

Інтеграція Української держави до європейського простору спричиняє стрімкі реформи політико-правового характеру та відповідну перебудову, за якої конституційні положення формуються під впливом міжнародного досвіду.

Саме за таких умов зростає важливість дотримання державами міжнародних договорів та інших джерел міжнародного права в контексті обмеження правом як окремих держав, так і сучасного світу.

Крім того, стаття 92 Конституції України закріплює, що права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина визначаються виключно законами України.

А згідно статті 22 Конституції України, закріплені в ній права і свободи людини і громадянина є невичерпними, і при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту й обсягу існуючих прав і свобод.

Основи захисту прав та свобод людини в Україні ґрунтуються на положеннях Основного Закону, конституційній теорії та практиці.

В Україні спеціалізованим органом конституційного контролю є Конституційний Суд України, котрий вирішує всі питання про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, здійснює офіційне тлумачення Конституції України (розділ XII Конституції України).

Крім міжнародних гарантій прав людини особливого значення набувають міжнародні організаційні гарантії – сукупність міжнародних органів і організацій, діяльність яких скерована на гарантування, захист і охорону прав і свобод людини [50, с. 141].

До цих органів потрібно віднести: ООН, ГА ООН, Верховного комісара ООН з прав людини, Комісію з прав людини і жінок, Міжнародну Організацію праці, Міжнародну Організацію з Міграції, Раду Європи, Комісію з прав людини СНД, Європейський Суд з прав людини та інші.

Механізм захисту конституційно-правової свободи людини буде повним за умови можливості захисту прав і свобод людини не тільки з боку держави, але й від держави, сприймаючи в даному випадку права людини як «права проти суспільства в особі держави та її посадових осіб» [74, с. 2].

Неохідність захисту прав людини від держави підтверджується правовою позицією Конституційного Суду України, в рішенні якого зазначається, що «визнаючи людину найвищою соціальною цінністю, Основний Закон України встановлює перелік прав і свобод, гарантує їх захист, в тому числі від порушень з боку держави, її органів та посадових осіб».

Як зазначив Ю.С. Шемшученко, «головним питанням є те, що закріплені Конституцією України права та свободи людини і громадянина належним чином не реалізуються, а в багатьох випадках порушуються».

Внаслідок цього ми маємо високий рівень злочинності та корупції і низький рівень законності і правопорядку в країні» [75, с. 4].

Так, за даними Уповноваженого Верховної Ради з прав людини усього за час його діяльності станом на 1 січня 2009 року зверну-

лися 891,4 тисячі осіб щодо захисту прав і свобод, порушених унаслідок рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [76].

В Україні «через процедуру затримання протягом року проходить близько одного мільйона осіб, права яких нерідко порушуються» [75, с. 10].

Слід зазначити, що з кожним роком збільшується кількість звернень громадян, котрі надходять до міністерств, інших органів державної влади, оскільки збільшується кількість порушень прав громадян з боку органів державної влади.

Так, наприклад, «починаючи з 1997 року, відколи Україна ратифікувала Європейську Конвенцію з прав людини, Європейський суд ухвалив близько 500 рішень, з яких визнав Україну такою державою, що порушила права людини» [77].

Крім того, світова практика свідчить, що перехідні періоди в розвитку держави і суспільства завжди були нестабільними, відрізнялись суперечністю громадських позицій та світоглядів.

Саме в цих умовах відбувається найбільше порушення прав людини в Українській державі, оскільки набуває ознак соціальної катастрофи.

Реальне зменшення заробітної плати, охоплення бідністю широких верств населення, наявність пенсійного забезпечення, яке є нижчим, ніж встановлений рівень малозабезпеченості, все більша комерціалізація здійснення таких життєво важливих конституційних прав, як охорона здоров'я, освіта, масові порушення виборчого права – є яскравим свідомством тотального порушення прав людини [78, с. 13].

Нині держава не забезпечує достатньою мірою реалізацію прав і свобод громадян, а звідси, зростає їхня недовіра до державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, а це, в свою чергу, викликає різного роду апатію у населення.

На забезпечення прав людини негативно впливає також жорстке протистояння політичних сил, які підривають стабільність суспільства, а низький рівень правової культури громадян, падіння моральних цінностей – не є яскравим прикладом для забезпечення прав людини і громадянина.

Лтже, забезпечення та дотримання прав людини в Україні можливо лише за допомогою ефективного реформування системи влади та дотримання комплексного підходу до забезпечення прав людини як з боку держави, так і громадянського суспільства.

Саме тому захист прав людини належить до найгостріших проблем Української держави, а їх практичне вирішення допоможе забезпечити відповідну практику, наповнити її змістом.

Перспектива розвитку такої політики в нашому суспільстві й у нашій державі багато в чому буде визначати реалінсть нормативного застосування самої Конституції [78, с. 13].

Окремі права і свободи, перш за все. Соціально-економічні права, фактично більш декларовані, ніж носять реальний характер, переважно проголошені, аніж гарантовані.

Через економічну кризу Українська держава фактично не спроможна забезпечити і гарантувати всім громадянам держави більшість проголошених у Конституції соціально-економічних прав і свобод.

Другою проблемою є недоліки в самому законодавстві, а саме: українське законодавство про місцеве самоврядування потребує значного вдосконалення, зокрема, розширення кола суб'єктів права на участь у місцевому самоврядуванні; розбудови повноважень органів місцевого самоврядування у фінансовій сфері, формуванні та реалізації принципу державного бюджету «знизу», а також забезпеченні пріоритетності прав людини і громадянина тощо.

Таким чином, в основу Основного Закону закладені принципово нові ідеї зовнішньої і внутрішньої політики Української держави, що направлені на затвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Водночас, варто відзначити, що в Україні набуває поширення теорія визнання людської гідності, яка є інтегративною властивістю природи людини та виступає одним із інституційних джерел її основних прав.

У зв'язку з цим у загальній теорії права сформульовано антропологічну інтерпретацію людської гідності, поняття якої визначається як самоцінність людини як унікальної родової біосоціальної істоти [79, с. 29].

Отже, тільки при забезпеченні прав і свобод людини та громадянина можливе реальне існування конституціоналізму.

Втілення в політико-правову практику Української держави міжнародно-правових стандартів та міжнародних стандартів основ конституційного ладу України.

Конституційно-правова свобода людини – це мета сучасного конституціоналізму є можливою за умови існування громадянського суспільства як сфери матеріального, духовного та політичного життя людини.

РОЗДІЛ 2

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД СУДОЧИНСТВА – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

.....

2.1. Поняття та значення цифровізації, диджиталізації та цифрової трансформації як напрямів оптимізації судового процесу та їх державно-правове регулювання

Цифрова трансформація конституційних засад судочинства – один з найважливіших напрямів застосування цифрових технологій, оскільки спрощує та робить доступнішим правосуддя в державі.

Ще на початку 2000-х років почалася цифровізація та диджиталізація судових процесів та пов'язаних з нею сфер життєдіяльності. Проте останнім часом нові виклики, які постали перед Україною, прискорили процеси цифровізації та диджиталізації з багатьох сфер життєдіяльності.

Тому в самих цих явищах, їх унормуванні та перспективах розвитку в Україні необхідно розбиратися на глибинному науково-практичному рівні.

Термін «цифровізація» дотепер остаточно не визначений. Деякі дослідники вказують, що це заміна об'єктів та процесів на автоматизовані (цифрові) з метою полегшення роботи людини. Інші – що це впровадження сучасних цифрових технологій у різні сфери життя та виробництва.

Згідно з Концепцією розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р, цифровізація – це «насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну

між ними, що фактично уможлиблює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір» [80].

Людина не зрівняється з комп'ютером за швидкістю збору та обробки інформації. Зате цифровізація дозволяє людині позбавитися цієї рутини, щоб аналізувати отримані дані і, наприклад, приймати важливі управлінські рішення.

При цьому не можна ототожнювати цифровізацію з автоматизацією, оскільки останній процес більш простий та лише спрямований на виконання певних програм або технологій та на передачу простих операцій, які робить людина, але які не потребують мозкової уваги, є механічними, повторюваними та передбачуваними. Безперечно, автоматизація є важливою складовою цифровізації, але далеко не єдиною і не основною.

Впровадження автоматизації має довший шлях, ніж цифровізація та диджиталізація. Потреба в автоматизації виробничих процесів та деяких інших видів діяльності з'явилася давно і постійно розширюється. Автоматизація виробничих процесів значно знижує собівартість виробленої продукції та унормовує якість товару, оскільки машина не потребує відпочинку, сну, не спостерігається збоїв якості у зв'язку з перевантаженістю замовленнями, тощо.

Цифровізація процесів може включати в себе автоматизацію, а також інші сучасні інструменти, в тому числі і штучний інтелект. Усі вони допомагають оптимізувати робочі процеси та певною мірою замінити людську працю.

Наприклад, в компанії є бухгалтер, він день у день виконує рутинні дії, які займають певний час. Для оптимізації його робочих процесів запроваджують 1С. Це і є автоматизація, тому що бухгалтер все одно потрібен, він «натискає на кнопки» і керує процесом роботи програми. Тому 1С – це чиста автоматизація.

Цифровізація – це наступний рівень, і він спрямований на автоматичне виконання робіт. Це якийсь робот, який працює за певним алгоритмом. В цьому ключові відмінності автоматизації та цифровізації. Тобто автоматизація – це допомога людині у виконанні бізнес-функцій, а цифровізація – заміна людини у виконанні цих функцій.

Диджиталізація виходить від англійського «digital», що означає «цифровий», «пальцевий». Під цим поняттям розуміють «гли-

бинне проникнення цифрових та інноваційних технологій до різноманітних процесів, господарства, комунікацій», «способи приведення будь-якого різновиду інформації в цифрову форму», «процес переведення різноманітної інформації у всіх її формах – текстовій, звуковій, графічній – у цифровий формат, зрозумілий сучасним гаджетам».

Загалом термін «диджиталізація» більшість дослідників отожднюють з поняттям «оцифрування», оскільки сутність диджиталізації – створення нового продукту в цифровій формі або переведення аналогових даних у цифровий вигляд.

Однак, найбільш широким поняттям слід визнати поняття «цифрової трансформації». Це явище фактично включає в себе і оцифрування, і автоматизацію, і цифровізацію, і диджиталізацію. Можна сказати, що фактично це концепція, ідея, підхід до вирішення проблеми, а не метод, процес.

«Насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними» [80] не є самоціллю. Воно слугує меті прискорення та оптимізації управління різноманітними процесами та явищами.

США, Сингапур, Швейцарія, країни Скандинавії – лідери цифрової економіки 2019 року за даними The IMD World Digital Competitiveness Ranking. Згідно з рейтингом, Україна опустилася на 2 позиції, посівши 60 місце між Перу й Аргентиною. Також в Україні з вересня 2019 року почало діяти Міністерство цифрової трансформації, яке реалізує державну політику у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій, розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян [81].

Україна має переглянути законодавство, а також практику щодо закупівель, проектування, розробки та постійного розгортання алгоритмічних систем на предмет відповідності керівним принципам, встановленим у Раді Європи.

І впровадження інформаційних технологій має бути продуманим та обґрунтованим. Навіть до впровадження штучного інтелекту в судочинство слід підходити з обережністю, врахувавши всі позитивні та негативні аспекти. І здійснювати постійну пере-

вірку, корегування та вдосконалення процесів прийняття рішень, не залишаючи все на відкуп техніки. Судочинство – відповідальна частина, безпеку та передбачуваність якої забезпечує держава в особі спеціально утворюваних органів. І механічне мислення при прийнятті рішення по справі, при вирішенні долі конкретної людини не може бути допущена.

Лише найпростіші, «зразкові» справи можуть бути віддані на вирішення штучного інтелекту. При цьому в систему мають бути закладені чіткі параметри, і якщо навіть «проста» справа виходить за межі цих параметрів, то це означає, що обов'язок щодо розгляду такої справи має перебрати на себе людина. Тільки в такому випадку в державі може бути сформований суспільний порядок та законність, оскільки, по великому рахунку, «простих» справ не буває. Кожна справа особлива, кожен учасник справи індивідуальний, різні обставини справи у своїй сукупності можуть призводити до різних рішень. Тому потрібно в будь-якому випадку забезпечити повний контроль та можливість перегляду та скасування рішень, прийнятих програмою.

Слід зауважити, що дослідження основних засад судочинства – проблема не тільки теоретична. В практичній судовій правозастосовній діяльності значення принципів також є величезним. Передусім всі принципи процесуального права – вельми важливі гарантії правосуддя по всіх категоріях спорів. У світлі принципів здійснюється тлумачення всіх норм процесуального права, що дозволяє суду пізнати дійсне значення цих норм і правильно їх застосувати, а в кінцевому результаті – винести законне й обґрунтоване рішення по справі.

Досліджуючи проблему правового регулювання впровадження інформаційних технологій в систему правосуддя, слід одразу відзначити її розгалуженість і несистемність.

Деякі дослідники вказують на недостатнє та недосконале регулювання даної сфери. Однак слід зазначити, що сама сфера є новою, виклики, що ставляться перед судоустроєм та судочинством в цьому напрямі, є новими.

Класифікуючи всі акти в означеній сфері, їх можна поділити на міжнародні та вітчизняні.

До міжнародних актів слід віднести Типовий Закон «Про електронну комерцію», прийнятий Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН у 1997 р., Конвенцію про кіберзлочинність, Декларацію ООН від 12.12.2003 р. «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті», Рекомендацію CM/Rec (2020)1 «Керівні принципи щодо усунення, впливу алгоритмічних систем на права людини», ухвалену Комітетом Міністрів Ради Європи 08.04.2020 р., та деякі інші акти.

Останнім часом вельми актуальною є і проблема забезпечення захисту персональних даних. І міжнародна спільнота також прийняла низку актів, що встановлюють гарантії такого захисту: Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, Директива № 2002/58/ЄС Європейського Парламенту і Ради ЄС стосовно обробки персональних даних та захисту права на недоторканість особистого життя в сфері електронних комунікацій (Директива про право на недоторканість особистого життя та комунікації, електронні засоби зв'язку).

І це видається виправданим, оскільки велика частка правопорушень і навіть злочинів скоюється в міжнародному просторі, де вітчизняні нормативні акти окремих країн не мають сили, і тому злочинці можуть уникнути відповідальності.

Серед міжнародних актів слід виділяти також вузькоспеціалізовані, які прийняті для застосування у вузькій сфері безпеки (державної та міжнародної): наприклад, Резолюція Ради Європи «Про оперативні запити правоохоронних органів стосовно громадських телекомунікаційних мереж та послуг» (ENFOPOL), Резолюція Ради Європи «Про законне перехоплення телекомунікацій» (96/C 329/01). Ці акти «працюють» лише у чітко визначених випадках або сферах діяльності.

Досліджуючи вітчизняні нормативно-правові акти, що регулюють впровадження інформаційних технологій, можна класифікувати їх на декілька груп.

Перша група: акти, які не мають безпосереднього відношення до впровадження інформаційних технологій, але утворюють засадове правове поле для такого впровадження. До таких актів можна віднести закони України «Про авторське право і суміжні

права», «Про доступ до публічної інформації», «Про платіжні послуги», «Про телекомунікації», «Про захист персональних даних», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення законодавства про захист персональних даних» та деякі інші.

Особливістю цих актів є те, що вони встановлюють «правила гри» для відносин, які формуються як із застосуванням інформаційних технологій, так і без такого застосування. При цьому ці правила є загальними, прив'язаними до основних прав людини та їх захисту у разі порушення.

Наприклад, ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» розкриває не тільки зміст термінів автор, база даних, виконавець, контрафактний примірник твору, похідний твір, примірник твору, службовий твір, але й аудіовізуальний твір, аудіодискрипція, веб-сайт, власник веб-сайту, веб-сторінка, власник веб-сторінки, гіперпосилання, електронна (цифрова) інформація, комп'ютерна програма, постачальник послуг хостингу, технічні засоби захисту та деякі інші терміни, що використовуються виключно в сфері застосування інформаційних технологій.

До другої групи вітчизняних нормативно-правових актів доречно віднести акти, які встановлюють основи впровадження інформаційних технологій. Наприклад, це закони України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні комунікації», «Про електронні довірчі послуги», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» та деякі інші. Положення вказаних законів формує загальне коло правовідносин, в яких можуть виникати та з яких можуть витікати процесуальні правовідносини.

До третьої групи слід віднести акти, які формують політику створення цифрового простору, до яких можна віднести: закони України «Про Національну програму інформатизації», «Про Концепцію національної програми інформатизації», «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», «Про Національну систему конфіденційного зв'язку», Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації, схвалену розпоряджен-

ням Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р, Пріоритетні напрями та завдання (проекти) цифрової трансформації на період до 2023 року, схвалені розпорядженням Кабінету Міністрів України «Деякі питання цифрової трансформації» від 17.02.2021 р. № 365-р, Меморандум про взаєморозуміння між Генеральним директором з питань інформаційного суспільства Європейської комісії і Держкомітетом зв'язку і інформатизації України щодо розвитку інформаційного суспільства від 14.09.2000 р. та деякі інші акти.

Зокрема, ключовими напрямками Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки став розвиток цифрової інфраструктури (всю територію України планували покрити широкосмуговим інтернетом), а також цифровізація освітніх процесів, що мало дати поштовх цифровим трансформаціям у системі освіти, медицини, екології, безготівкової економіки, інфраструктури, транспорту тощо.

В ЄС було запроваджено так званий «Регулятор Цифрових Компетентностей для Громадян ЄС» (англ. «DigComp»), що допомагає особам оцінити свої знання у цифровій сфері або визначити прогалини у своїх навичках. Для гармонізації національного цифрового ринку із країнами ЄС розпорядженням Кабінету Міністрів України № 167-р від 03.03.2021 р. було схвалено Концепцію розвитку цифрових компетентностей до 2025 року та затверджено план заходів з її реалізації. Зокрема, було відзначено, що «цифрова компетентність є динамічною комбінацією знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, інших особистих якостей у сфері інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність із використанням таких технологій» [82]. На даний час також створено портал «Дія. Цифрова освіта», на якому доступні різні курси, що навчають цифровим навичкам громадян.

Приділено увагу нормотворця також захисту державних та приватних інтересів при реалізації державної політики в сфері застосування інформаційних технологій: Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», Указ Президента України «Про забезпечення умов для впроваджен-

ня сучасних телекомунікаційних технологій» від 23.07.2014 р. № 613/2014, Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 липня 2001 року «Про заходи щодо захисту національних інтересів в галузі зв'язку та телекомунікацій» від 23.08.2001 р. № 731/2001.

До останньої групи можна віднести вузькоспеціалізовані акти, які регулюють впровадження інформаційних технологій лише у певні сфери, і вказане видається виправданим. В якості прикладів можна навести такі акти, як: Порядок оперативно-технічного управління телекомунікаційними мережами в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29.06.2004 р. № 812, Положення про єдину цифрову відомчу телекомунікаційну мережу МВС, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 04.07.2016 р. № 596, Порядок взаємодії між Службою безпеки України та Адміністрацією Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України при організації проведення сертифікації технічних засобів телекомунікацій на відповідність вимогам нормативних документів до технічних засобів для здійснення уповноваженими органами оперативно-розшукових заходів у телекомунікаційних мережах загального користування України, затверджене наказом Служби безпеки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 06.08.2012 р. № 359/424, та деякі інші акти.

В сфері судочинства до таких вузькоспеціалізованих актів останніх років можна віднести Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи», Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затверджене рішенням Ради суддів України від 02.04.2015 р. № 25, Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене Рішенням Вищої ради правосуддя № 1845/0/15-21 від 17.08.2021 р., а також Рішення Ради суддів України «Щодо підвищення використання інструментів електронного судочинства у відправленні правосуддя» № 26 від 05.08.2022 р. Ще в 2013 р.

наказом Державної судової адміністрації була затверджена Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи, яка, в тому числі, включала реалізацію проекту щодо обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу.

Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» «створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи здійснюються поетапно» [83].

За задумом законодавця ЄСІТС включатиме 8 модулів, частина з яких вже впроваджена. Зокрема, вже давно працює офіційний веб-портал «Судова влада України», Єдиний державний реєстр судових рішень, Модуль «Автоматизований розподіл». Частково працює функціонал підсистеми «Електронний суд», Електронний кабінет, модуль «Судова статистика».

Адміністратор ЄСІТС матиме також доступ до інформації Єдиного державного демографічного реєстру та системи автоматизованого арешту коштів у рамках виконавчого провадження. Однак поки що цей функціонал не синхронізовано.

Дійсно, іноді проведена робота показує в подальшому прогалини в організації процесів та відсутності стратегічного планування при впровадженні інформаційних технологій. Наприклад, останнє десятиліття основна увага реформаторів була спрямована на оцифрування баз даних (Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, Державний реєстр обтяжень рухомого майна, Реєстр прав власності на нерухоме майно, Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень та інш.). Однак практика показала, що важливою складовою є синхронізація цих баз, оскільки виявилось, що при внесенні змін в одну з них вказане не відображається в інших суміжних реєстрах, і необхідно дублювати вказану інформацію, оскільки в протилежному випадку інтереси осіб можуть постраждати.

Тому слід відзначити, що на даний час деякі акти, які регулюють впровадження інформаційних технологій в сферу судочинства, мають такий недолік, як однобічність. Вони є вузькими, по-

гано корелюють з іншими актами, створюють «своє» коло відносин, не враховуючи наявності інших ресурсів. Від прийняття таких актів правотворцю слід відходити.

Підсумовуючи вищевказане, можна зазначити, що в Україні сформована розгалужена система нормативно-правових актів України, які забезпечують впровадження інформаційних технологій в систему правосуддя. Деякі з них встановлюють основні засади впровадження технологій у всіх сферах життєдіяльності, в тому числі судоустрою та судочинства. Деякі регулюють правовідносини, які безпосередньо пов'язані з органами правосуддя, а деякі – пов'язані виключно з органами правосуддя, допомагаючи та спрощуючи доступ до правосуддя та його реалізацію в судах України.

П. 7.4 Міжнародної конвенції про спрощення і гармонізацію митних процедур (Киотської конвенції) від 18.05.1973 р. містить певні вимоги до національного законодавства в контексті застосування інформаційних технологій. Деякі вчені слушно підтримують вказані положення, зазначаючи, що «Киотська конвенція таким чином закріпила основи максимального практичного використання інформаційних технологій при виконанні митних формальностей» [84, с. 410].

Позитивно оцінюючи вказані положення, слід піти далі та визнати доцільним розповсюдження вказаних загальних положень на сферу правосуддя та е-уряду, зокрема, визнаючи наступне:

- 1) електронні способи обміну інформацією – альтернатива вимозі представлення письмових документів;
- 2) доцільним є поєднання електронних та документарних методів посвідчення дійсності та ідентичності;
- 3) необхідно надати право суду та іншим органам державної влади залишати в себе інформацію для використання, систематизації та, у разі потреби, обмінюватися такою інформацією з іншими судами та органами державної влади й з усіма іншими користувачами, якщо це допускається законом, за допомогою електронних способів обміну інформацією.

Розглядаючи всі види правовідносин під кутом цифрової трансформації, слід розглянути певні негативні аспекти цього питання.

У рекомендації CM/Rec (2020)1 Комітету Міністрів державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини від 08.04.2020 р. наголошується, що «існують значні виклики в галузі прав людини, пов'язані зі зростанням залежності від алгоритмічних систем в повсякденному житті, наприклад, щодо права на справедливий суд; право на конфіденційність та захист даних; право на свободу думки, совісті та релігії; право на свободу вираження поглядів; право на свободу зібрань; право на рівне ставлення; економічні та соціальні права» [85]. Адже «функціональність алгоритмічних систем здебільшого базується на систематичному агрегуванні та аналізі даних, зібраних за допомогою цифрового відстеження в масштабах онлайн та офлайн ідентифікації та поведінки людей і груп» [85].

Виходячи з вказаного, Рекомендація визначає як зобов'язання держав щодо «захисту прав людини та основоположних свобод у контексті алгоритмічних систем, так і обов'язки суб'єктів господарювання у цій сфері у таких напрямках: (1) Загальні принципи; (2) Управління даними; (3) Аналіз та моделювання; (4) Прозорість, підзвітність та ефективні засоби правового захисту; (5) Заходи безпеки; (6) Дослідження, інновації та обізнаність громадськості» [85].

Саме такими бачаться перспективи цифрової трансформації в нашій державі та світі загалом і всіх сфер життєдіяльності, включаючи сферу відправлення правосуддя.

2.2. Реалізація конституційних засад судочинства в контексті цифрової трансформації: сучасність, проблеми та перспективи

Загальновідомо, що ст. 129 Конституції України закріпила перелік основних засад судочинства, які в подальшому були розвинені та доповнені Законом України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінальним процесуальним кодексом України, Цивільним процесуальним кодексом України, Господарським процесуальним кодексом України та Кодексом адміністративного судочинства України.

Однак дотепер точаться дискусії щодо переліку засад, встановлених Конституцією, та взагалі необхідності закріплення самого переліку. В 2016–2017 рр. в Україні відбулася остання судова ре-

форма, яка додатково підігріла інтерес до даної теми. І хоча події 2022 р. певним чином відтіснили на другий план означену проблему, однак у липні 2022 р. Європейський Союз знов звернув увагу на необхідність судової реформи, що актуалізувало і тему основних засад судочинства.

COVID-19 та воєнні дії на території України прискорили впровадження цифрових технологій та дистанційного судового процесу, чим наклали значний відбиток на поняття, зміст та реалізацію основних засад конституційно-правового регулювання судочинства.

Принципи – це «основоположні ідеї (начала), що пронизують всю систему права і є її скелетом» [86, с. 45]. Вони відображають суттєві властивості будь-якої діяльності. Принципи є неодмінним засобом тлумачення норм права у разі їх реалізації, оскільки та або інша норма, встановлюючи конкретне правило поведінки, не завжди вказує на те, яка керівна ідея лежить в основі даного правила поведінки. Якщо ж при застосуванні норми постійно враховуються принципи регулювання, то зміст правила поведінки стає, безперечно, більш чітким.

Оскільки принципи (основні засади) судочинства реалізуються в окремих видах та формах проваджень, то вони стають керівними орієнтирами в ході переходу до цифрового простору.

Принципи, як основні нормативні положення, визначають собою структуру та істотні межі процесуального права, загальні положення, що обумовлюють зміст процесуального права в цілому, охоплюють всі його правила й інститути, вказують мету процесу і методи досягнення цієї мети, зумовлюють характер і зміст діяльності учасників судочинства, загальні напрями розвитку і подальшого вдосконалення даної галузі права. Всі доповнення і зміни, які вносяться до процесуального законодавства, формулюються передусім, виходячи з принципів галузі.

Значення принципів судочинства двояко і полягає в наступному:

1) принципи є орієнтиром в нормотворчій діяльності при вдосконаленні процесуального законодавства;

2) принципи дозволяють суду забезпечити правильне розуміння процесуального законодавства і вірно його застосовувати відповідно до дійсного значення.

Взагалі принципи представляють собою систему, яка включає безліч елементів, що знаходяться у відповідних відносинах і зв'язках один з одним створюють певну цілісність, єдність. Таким чином, система процесуального права включає всю сукупність принципів судочинства у співвідношенні і взаємозалежності. Система принципів судочинства являє собою певне цілісне утворення, при цьому кожен з принципів послідовно розкриває зміст судочинства загалом.

Однак всім відомо, що принципи знаходять своє відображення і тоді, коли з'являються прогалини в чинному законодавстві і виникає необхідність у застосуванні аналогії права. Зокрема, суд не може відмовити в розгляді справи по суті, якщо він не знайшов конкретне правило поведінки, яке могло б вказати шлях вирішення справи. В даному випадку з'являється необхідність вирішення даної справи з використанням принципів (основних засад).

Використання принципів доречне і в правотворчості, зокрема, з метою подолання постійного підвищення складності законодавства та його суперечностей.

Слово «принцип» – термін латинського походження, означає «основа», «засада». Виходячи з цього етимологічного значення слова, принципами судочинства називають його фундаментальні положення: основоположні правові ідеї, що пронизують всі процесуальні норми й інститути, що визначають таку побудову судового процесу, яка забезпечуватиме винесення законних і обґрунтованих рішень. Оскільки принципи судочинства застосовуються в ході розгляду конкретних судових справ, остільки вони є не тільки принципами права, але одночасно і принципами судової діяльності (процесу).

Частина друга ст. 129 Конституції України закріпила певний перелік основних засад судочинства, до яких відносить наступні:

- «1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 2) забезпечення доведеності вини;
- 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;
- 5) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;

- 7) розумні строки розгляду справи судом;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення;
- 9) обов’язковість судового рішення» [87].

Доречно також зауважити, що певні засади, такі як склад суду, мова судочинства, верховенство права, також слід віднести до конституційно-правових засад судочинства, оскільки вони знайшли відображення в інших положеннях Конституції України, хоча і не бути перераховані у вищезазначеному переліку.

Зокрема, частина перша ст. 129 Конституції України містить положення: «Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права» [87]. А ст. 10 Конституції України встановлює, що «державною мовою в Україні є українська мова» [87].

Ст. 125 Конституції України вказує, що «судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом» [87].

Стаття 126 Конституції України закріпила, що «незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України» [87].

Не вступаючи в дискусію щодо доцільності конституційно-правового закріплення саме такого переліку, слід дослідити ці засади в контексті цифрової трансформації.

Аналізуючи вищевказані основні засади судочинства в контексті цифрової трансформації, можна виявити, що деякі принципи безпосередньо пов’язані із використання цифрових технологій в судочинстві, а деякі можуть бути реалізовані і без використання таких технологій.

Наприклад, реалізація принципів верховенства права, незалежності і недоторканності судді, рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, забезпечення обвинуваченому права на захист, підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором, обов’язковості судового рішення, забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення може бути ефективною і без використання цифрових технологій.

Принципи змагальності сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, мови судочинства, розумних строків розгляду справи судом ефективніше реалізуються, якщо в судочинстві є можливість використання цифрових технологій.

Наприклад, перекладач, експерт, свідок можуть взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, тому суттєво розширюються можливості надати суду докази та доводити перед судом їх переконливість.

А можливість перекладача взяти участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції значно спрощує його пошук і зменшує витрати на приїзд такої особи до суду, наприклад, з іншого міста або навіть країни.

Розумних строків також легше дотриматися, якщо використовувати цифрові технології: електронне листування суду зі сторонами та ними між собою, SMS-повідомлення, швидке отримання запитів з електронних реєстрів тощо.

А принцип гласності судового процесу не може бути реалізований без використання цифрових технологій, оскільки вже в його конституційно-правовому регулюванні застосовано словосполучення «повне фіксування *технічними засобами*» (*курсив наш – Т.С.*).

На теперішній час всі суди забезпечені технічною можливістю фіксувати хід судових засідань, проводити засідання в режимі відеоконференції, здійснювати трансляції судових засідань.

Як було вказано вище, цифрова трансформація у сфері судочинства більшою мірою реалізується через модулі ЄСІТС. Але для ефективної реалізації того чи іншого принципу (основної засади) судочинства можуть бути використані різні цифрові технології або їх сукупність. Тому доцільно розглянути окремо різні конституційні засади судочинства в контексті цифрової трансформації, визначаючи сучасність, проблеми та перспективи.

Як було вказано вище, відповідно до ст. 125 Конституції України система судів загальної юрисдикції будується за **принципами територіальності і спеціалізації**. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Принцип територіальності означає побудову судів загальної юрисдикції відповідно до системи адміністративно-територіального

устрою України, закріпленого ст. 133 Конституції України, і передбачає органічне поєднання цього принципу з принципом спеціалізації.

Переваги спеціалізації стосуються не тільки організаційної побудови судової системи, а й процесуального аспекту здійснення правосуддя. Це прямо впливає з вимог ст. 129 Конституції України, якою передбачено можливість визначення законом інших засад судочинства в судах окремих судових юрисдикцій, тобто існування декількох процесуальних законів із спеціальними правилами вирішення спорів спеціалізованими судами (наприклад, господарськими, адміністративними та ін.), характерними тільки для певних категорій справ.

На сучасному етапі цифрова трансформація даного принципу реалізується в основному за допомогою офіційного веб-порталу «Судова влада України». Це офіційний веб-портал судової влади, на якому публікується інформація про діяльність судів загальної юрисдикції, інших органів і установ судової гілки влади. Адмініструє веб-портал Державна судова адміністрація України, причому активна розробка ведеться з 2004 р.

Значення веб-порталу «Судова влада України» в тому, що, перше, він надає можливість отримувати інформацію про діяльність органів судової влади, довідкову інформацію та іншу публічну інформацію, відомості з відкритих реєстрів судової влади та інших реєстрів, пов'язаних із здійсненням правосуддя в Україні, онлайн-трансляції судових засідань, можливість сплати судового збору, штрафу. Окрім цього завдяки веб-порталу функціонують веб-сайти всіх судів України. По-друге, доступ до веб-порталу забезпечується за допомогою веб-браузера, без проходження автентифікації. Це дуже зручно, тому користувачами системи можуть стати не лише громадяни України, але й іноземці, і зайти до веб-порталу можна з будь-якої точки світу, що дозволяє учасникам процесу, пересуваючись без обмежень по планеті, брати активну участь у судових провадженнях, процедурі доказування, тощо. По-третє, важливою гарантією є те, що доступ до редагування та розміщення інформації мають лише уповноважені особи відповідно до регламенту. Тому втручання в роботу веб-порталу «Судова влада України» з боку сторонніх осіб постійно відслідковуються та припиняються.

Слід зауважити, що принципи територіальності та спеціалізації тісно пов'язані за всіма модулями ЄСІТС – як впровадженими, так і тими, які зараз знаходяться в розробці – оскільки кожен суд і учасник кожного суду, розташованого на території України і такого, що належить до вітчизняної системи правосуддя, має можливість або навіть необхідність користування Єдиним державним реєстром судових рішень, Електронним кабінетом, Єдиним контакт-центром судової влади України, підсистемою «Електронний суд». А кожен суд має право та обов'язок працювати з використанням модулів «Автоматизований розподіл», «Судова статистика», Єдиною підсистемою управління фінансово-господарськими процесами, системою автоматизованого арешту коштів у рамках виконавчого провадження, отримувати інформацію з Єдиного державного демографічного реєстру.

Оскільки не всі модулі на даний час впроваджені, а також деякі з них працюють в обмеженому режимі у зв'язку з воєнним станом, то вважаємо, що реалізація конституційних засад територіальності і спеціалізації в контексті цифрової трансформації має певні проблеми на сучасному етапі, однак в найближчому майбутньому переважна більшість модулів та реєстрів має запрацювати та синхронізуватися з модулями ЄСІТС, що значно підвищить рівень доступності правосуддя в Україні.

Наступний принцип, закріплений Конституцією – **принцип незалежності і недоторканності суддів**, що гарантується Конституцією і законами України (ст. 126).

Держава забезпечує особисту безпеку суддів та їхніх сімей. Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України.

Вказана позиція підтримується рішенням Європейського суду з прав людини від 22.07.2021 р. у справі «Гуменюк та інші проти

України», де зазначається: «Змусивши суддів Верховного Суду України заново доводити свою професійну придатність, законодавець «серйозно підірвав правову визначеність і передбачуваність конституційних принципів незалежності судових органів» [88].

Правосуддя здійснюють професійні судді, які не можуть «належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої» [87, ст. 127].

З вищезначеним принципом перекликається **принцип незалежності суддів при здійсненні правосуддя та підкорення їх тільки Конституції і закону** (ст. 129 Конституції).

Цей принцип являє собою таке правило, згідно з яким судді при здійсненні правосуддя приймають судові акти без впливу будь-яких інших органів та осіб і засновуються тільки на нормативних актах певного рівня.

Даний принцип поєднує в собі одночасно дві засади: незалежність суддів, яка в той же час обмежується необхідністю їх підкорення Конституції і законам. Будь-який сторонній вплив на суддів, втручання в їх діяльність будь-яких органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших органів, організацій, посадових осіб або громадян недопустимі і спричиняють за собою встановлену законом відповідальність. Гарантії незалежності суддів всіх судових ланок встановлюються Законом України «Про судоустрій і статус суддів», а також процесуальним законодавством.

З одного боку, суддя має певні межі реалізації своїх повноважень, а деяких випадках – навіть дискреційні повноваження. Однак треба пам'ятати, що в ході розгляду справи, навіть у письмовому або заочному провадженні, треба дотримуватися дисципліни і строків.

До цього також спонукає офіційний веб-портал «Судова влада України», оскільки до функціоналу цього модулю належить не тільки «Пошук суду», який надає користувачу вихід на підсайти кожного суду загальної юрисдикції, але й надає інформацію про «розклад засідань» (список судових справ, призначених до розгляду в кожному суді) та «стан розгляду справ» (інформація про стадії розгляду судових справ та звіти автоматизованого розподілу після 2015 р.).

На офіційному веб-порталі «Судова влада України» будь-яка особа може отримати інформацію про правильну повну назву суду, форму запиту на отримання публічної інформації, місцезнаходження, компетенцію та нормативно-правові засади діяльності судів, ознайомитися з інформацією про керівництво суду, з зазначенням телефонних номерів та електронних адрес, списки суддів, структуру суду, розклад роботи, графіки прийому громадян, правила внутрішнього трудового розпорядку, інформацію про вакансії в апараті суду, зразки процесуальних заяв, реквізити для сплати судового збору при зверненні до цього суду. Все це робить суд доступнішим, прозорим і підвищує довіру до органів судової влади в цілому.

Модуль «Автоматизований розподіл» дозволяє підвищити рівень довіри до обраного розглядати конкретну справу судді, оскільки здійснюється без суб'єктивних критеріїв, лише на тих показниках, які введені в систему автоматизованого розподілу.

Автоматизований розподіл судових справ здійснюється в автоматизованій системі за такими правилами: «із загального списку суддів визначаються судді, які мають повноваження щодо розгляду судової справи на момент автоматизованого розподілу; для суддів, які мають повноваження щодо розгляду судової справи на момент автоматизованого розподілу, здійснюється розрахунок коефіцієнтів навантаження; із числа суддів, які мають повноваження щодо розгляду судової справи на момент автоматизованого розподілу з урахуванням визначених автоматизованою системою коефіцієнтів навантаження здійснюється визначення судді для розгляду конкретної судової справи за принципом випадковості» [89].

Даний розрахунок робить комп'ютер, що унеможливорює розподіл справ між суддями за їх побажаннями та зацікавленістю, що знімає всі сумніви в упередженості конкретної призначеної кандидатури.

Після впровадження додаткові гарантії реалізації даних принципів забезпечать також Єдина підсистема управління фінансово-господарськими процесами, Єдиний контакт-центр судової влади України та модуль «Судова статистика».

Даний принцип якнайменше серед інших, на нашу думку, залежить від побудови цифрової трансформації судочинства. З іншого боку, вже зараз, без впровадження вищевказаних модулів, а лише

користуючись звичайними пошуковими системами (наприклад, Google), часто можна знайти в Інтернеті інформацію про переважну більшість суддів, їх декларації, співбесіди для призначення на посаду та іншу інформацію, що допомагає пересічному громадянину пересвідчитися в незалежності суддів при здійсненні правосуддя та підкоренні їх тільки Конституції і закону.

Принцип **верховенства права** означає, що місцевий (окружний) суд, апеляційна і касаційна інстанції можуть діяти лише на підставі і в межах, наданих їм законом. В судочинстві цей принцип за своїм змістом включає в себе вимогу до суддів правильно застосовувати норми матеріального (регулятивного) права і здійснювати процесуальні дії, керуючись законодавством про судочинство.

Не можна вважати принцип верховенства права реалізованим, якщо по конкретній справі суд не встановив повно і вірно дійсні обставини у справі, права й обов'язки сторін. Чинне процесуальне законодавство передбачає перелік доказів, за допомогою яких встановлюються фактичні обставини, порядок їх представлення, витребування, правила оцінки доказів.

При розгляді і вирішенні судом віднесених до його ведення спорів повинна суворо дотримуватися встановлена законодавством процесуальна форма діяльності, тобто порядок визначення осіб, що беруть участь у справі, відкриття провадження, сповіщення і викликів учасників процесу, підготовчого провадження, розгляду справи по суті, оскарження рішення, ухвали, постанови, а також виконання рішення суду.

Принцип верховенства права пронизує всі напрями, етапи і форми судочинства в Україні. І тому, безперечно, всі модулі ЄСІТС відіграють значну роль в реалізації цього принципу в контексті цифрової трансформації.

Можна навіть сказати, що кількість впроваджених модулів та якість їх роботи в комплексі формують рівень реалізації принципу верховенства права в Україні. Тому якнайшвидше впровадження всіх модулів, їх синхронізація між собою та з іншими реєстрами, сформованими державою, призведе до підвищення довіри населення, підвищення доступу до правосуддя, зменшення строків розгляду справ, і, в цілому, до верховенства права як важливої складової побудови правової держави.

Важливою конституційною засадою судочинства є **здійснення судочинства державною мовою**. Загальне конституційне правило щодо мови закріплено у ст. 10 Конституції України.

Всі процесуальні кодекси мають окремі статті, присвячені питанню мови в судочинстві, причому це питання вирішується у всіх процесах однаково: «Суди забезпечують рівність прав учасників судового процесу за мовною ознакою. Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право учасникам судового процесу на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють. Учасники судового процесу, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право робити заяви, надавати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача», в порядку, встановленому процесуальним законом (ст. 9 ЦПК, ст. 10 ГПК, ст. 29 КПК). Дещо іншим чином сформульовано це положення в ст. 15 КАС України, проте фактично в адміністративному судочинстві застосовуються ті самі правила, що і в інших вітчизняних процесуальних кодексах.

Вказане підтверджується і правовими позиціями Верховного Суду. Наприклад, згідно з постановою об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19.09.2022 р. № 521/12324/18 (51-5817кмо21): «Апеляційні та касаційні скарги осіб, які мають право на оскарження судових рішень, повинні бути викладені державною мовою. Якщо апеляційна скарга складена іноземною мовою, положення ст. 398, частин 1, 2, п. 1 ч. 3 ст. 399 КПК до такої скарги не застосовуються. Суд повертає апеляційну скаргу, складену неукраїнською мовою, особі, яка її подала» [90].

Якщо в справі бере участь особа, що не володіє українською мовою, забезпечується право повного ознайомлення з матеріалами справи, участі в судових діях через перекладача і право виступати в суді на рідній мові.

Судові документи вручаються особам, що беруть участь в справі, на українській мові, а за їх клопотанням – в перекладі на мову, яку вони використали в судових діях.

Окремі процесуальні кодекси встановлюють додаткові положення або вимоги щодо учасників-іноземців або документів інших

держав. Зокрема, згідно зі ст. 311 ЦПК України: «Документи усновлювачів, які є громадянами інших держав, мають бути у встановленому законодавством порядку легалізовані, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Такі документи повинні бути перекладені українською мовою, а переклад має бути засвідчений нотаріально» [91].

Частина четверта ст. 455 ЦПК визначає, що «до заяви про скасування рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу додаються: ... 7) засвідчений відповідно до законодавства переклад перелічених у пунктах 1-3 цієї частини документів українською мовою або мовою, передбаченою міжнародним договором України, якщо вони викладені іншою мовою» [91] (маються на увазі «1) оригінал рішення третейського суду, оригінал належним чином засвідченого рішення міжнародного комерційного арбітражу або належним чином завірені їх копії. Копія рішення постійно діючого третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу, який знаходиться на території України, може також посвідчуватися головою постійно діючого третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу, а копія рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу для вирішення конкретного спору має бути нотаріально завірена; 2) оригінал третейської або арбітражної угоди, або належним чином завірена її копія; 3) документи, що подані на обґрунтування підстав для скасування рішення третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу» [91]).

Частина третя ст. 499 ЦПК, частина третя ст. 368 ГПК, частина третя ст. 115-2 КАС України закріпили, що «судове доручення про надання правової допомоги оформлюється українською мовою. До судового доручення додається засвідчений переклад офіційною мовою відповідної держави, якщо інше не встановлено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України» [91].

Ст. 627 КПК України встановлює, що якщо допит особи, стосовно якої надійшло прохання Міжнародного кримінального суду про її допит як свідка, потерпілого, експерта, підозрюваного або обвинуваченого, «проводиться мовою, яку така особа не розуміє повною

мірою і якою не спілкується, вона має право безоплатно користуватися допомогою перекладача та ознайомлюватися з документами, якщо це необхідно для виконання прохання Міжнародного кримінального суду, у перекладі на мову, якою вона вільно володіє» [92].

Абзац другий частини дванадцятої ст. 615 КПК закріплює важливу гарантію: «Дізнавач, слідчий, прокурор забезпечує участь перекладача для перекладу пояснень, показань або документів підозрюваного, потерпілого за першої можливості. За наявності обставин, що унеможливають участь перекладача у кримінальному провадженні, дізнавач, слідчий, прокурор має право особисто здійснювати переклад пояснень, показань або документів, якщо він володіє однією з мов, якими володіє підозрюваний, потерпілий» [92] та деякі інші важливі права учасників процесу, які не володіють державною мовою.

Більш того, вказані положення підтримуються міжнародною практикою, оскільки дискримінація за мовною ознакою, обмеження в доступі до правосуддя та захисту інтересів учасника процесу у зв'язку з тим, що він не володіє мовою судочинства, не допускається.

Як було вказано вище, реалізація даного принципу значно спрощена у зв'язку з появою такої можливості, як участь у засіданні в режимі відеоконференції. Ця опція значно розширює можливості щодо пошуку перекладача та усуває необхідність доставлення перекладача в зал судового засідання з іншого міста або навіть країни. Тому із запровадженням даного модулю гарантії прав учасників процесу значно підвищилися.

Якщо піти далі в цьому напрямі, то можна сформувати перелік перекладачів для осіб, які не володіють українською. І сторона «в декілька кліків» зможе залучати перекладача та отримувати інформацію доступною для себе мовою.

Крім того можна розглянути в подальшому використання по нескладних справах автоперекладача або автоматичне розпізнавання мови та переклад з/на українську (спеціальні мобільні застосунки, наприклад), які на сьогодні вже дуже розвинені і можуть значно скоротити вартість часу, зокрема, надання пояснень учасником процесу.

Принцип рівності учасників процесу перед законом і судом являє собою таке правило, згідно з яким правосуддя здійснюється

на засадах рівності фізичних, юридичних осіб та держави в процесі незалежно від будь-яких ознак і критеріїв.

З принципу рівності перед законом і судом витікає, що правосуддя здійснюється незалежно від правового статусу учасників процесу, їх майнового положення, форми власності та інших критеріїв; процесуальне положення учасників судочинства визначається тільки процесуальним законодавством і нічим іншим; процесуальний порядок вирішення справ, підвідомчих судам, визначається процесуальною формою.

У рішенні Європейського суду з прав людини від 15.05.2008 р. у справі «Надточій проти України» (заява № 7460/03, § 26) зазначено, що «принцип рівності сторін – один із складників ширшої концепції справедливого судового розгляду – передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом» [93].

Принцип рівності сторін перед законом і судом виявляється в тому, що сторони в процесі користуються рівними процесуальними правами. Позивач і відповідач мають право «ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти; оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках; користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами» (Ст. 43 ЦПК, ст. 42 ГПК, ст. 44 КАС). А суд повинен стежити за дотриманням вимог закону про рівність прав сторін і сприяти їх здійсненню.

Ефективна реалізація принципу рівності безпосередньо залежить від режиму доступу до баз та інших ресурсів, які дозволя-

ють своєчасно отримати інформацію по справі або необхідну для належного захисту прав і законних інтересів учасників справи. В першу чергу, допомагає в цьому офіційний веб-портал «Судова влада України». Крім того, відкритий доступ до Єдиного державного реєстру судових рішень допомагає зекономити час та, проаналізувавши правові позиції зі спірного питання, визначитись з доцільністю звернення до суду та зорієнтуватися в тому, які докази необхідні та достатні для формування власної правової позиції.

Електронний кабінет дозволяє особам, що знаходяться далеко від суду або навіть за кордоном, швидко відправляти докази та інші документи, користуючись офіційною електронною адресою.

Учасники справи, які беруть участь за допомогою підсистеми «Електронний суд», відразу після засідання отримують електронні копії протоколів судових засідань, якщо ці засідання проводилися в системі Easycon. Це видається зручним не тільки для сторін справи, але й скорочує технічну роботу секретаря, а сторонам додатково не потрібно писати заяву про видачу їм копії протоколу судового засідання.

Єдиний контакт-центр судової влади України, підсистема «Електронний суд» та модуль «Автоматизований розподіл» також впроваджуються з метою реалізації принципу рівності перед законом і судом, оскільки дозволяють учасникам справи бути рівними та не мати «привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [87, ст. 24].

Однак наразі не всі люди мають достатні знання і можливості у сфері користування інформаційно-телекомунікаційними технологіями, що створює значні ускладнення. Тому одним з важливих етапів подолання цієї проблеми може бути проведення просвітницької роботи, безкоштовні презентації, семінари у цьому напрямі, ширше розповсюдження інформації про Центри надання безоплатної правової допомоги, які б надавали консультації з цих питань, допомагали та вчили подавати позови в електронному вигляді.

Конституційна засада змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх пе-

реконливості (ст. 129 Конституції) також тісно пов'язана з використанням цифрових технологій.

Даний принцип являє собою правило, за яким зацікавлені у вирішенні справи особи мають право відстоювати свою правоту в спорі шляхом представлення доказів; участі в дослідженні доказів, представлених іншими особами; шляхом висловлювання своєї думки зі всіх питань, що підлягають розгляду в судовому засіданні.

Суть даного принципу полягає в тому, що сторони змагаються перед судом, переконуючи його за допомогою різних доказів у своїй правоті. А суд створює учасникам процесу необхідні умови для встановлення фактичних обставин справи і правильного застосування законодавства.

Безперечно, даний принцип був властивий судочинству і до появи цифрових технологій. Однак з їх розвитком ефективність реалізації даної конституційної засади в судочинстві збільшилася в рази. Практично всі докази на даний час формуються за допомогою технічних приладів та інших надбань технічного прогресу. Значним кроком вперед стала можливість дистанційного спілкування: пересилання документів в електронному вигляді, листування в месенжерах, проведення судових засідань та опитувань окремих учасників процесу в режимі відеоконференції, онлайн-трансляції резонансних справ тощо. Вказане суттєво зменшує витрати на приїзд учасників процесу до суду, наприклад, з іншого міста або навіть країни, створює можливості для більш швидкого дослідження всіх доказів та вирішення справи.

Фактично задля реалізації принципу змагальності в судочинстві можуть бути використані всі модулі ЄСІТС, оскільки кожен з них може бути використаний для формування правової позиції учасника процесу, відстоювання своєї правоти в спорі шляхом представлення доказів, участі в дослідженні доказів, представлених іншими особами, а також висловлення своєї думки зі всіх питань, що підлягають розгляду в судовому засіданні. Документи, подані до суду через «Електронний кабінет», автоматично з'являються в електронному кабінеті всіх учасників справи. Таким чином, інші учасники можуть оперативно з ними ознайомитись та надати свої заперечення.

Безпосередньо пов'язаний з принципом змагальності **принцип диспозитивності** – це можливість осіб, що беруть участь у справі, насамперед сторін, розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами. Фізичні та юридичні особи придбавають і здійснюють права своєю волею і в своєму інтересі. Вони вільні у встановленні своїх прав і обов'язків на основі договору і у визначенні будь-яких умов договору, що не суперечать законодавству. Свобода дій сторін в рамках закону визначає сутність процесу.

Зміст принципу диспозитивності в тому, що користування модулями ЄСІТС для пересічного громадянина – право, а не обов'язок. Тобто учасник процесу може обрати для себе найбільш зручний формат обміну документами із судом – в електронному форматі або в паперовому.

Однак якщо в законодавстві встановлено, що певні категорії учасників процесу зобов'язані, наприклад, мати електронний підпис і зареєструватися в Електронному кабінеті, то в силу закону ця вказівка має бути виконана. Наприклад, адвокати, нотаріуси, органи державної влади та місцевого самоврядування та деякі інші категорії обов'язково повинні мати електронний підпис та зареєструватися в Електронному кабінеті. Це спрощує, прискорює та здешевлює листування, значно підвищує гарантії захисту прав учасників процесу, скасовує залежність учасників процесу від місцезнаходження та часу роботи судів, усуває можливості черг та небезпеки при знаходженні в будівлі суду.

З вищевказаним пов'язані і засади безпосередності та безперервності, оскільки вони спрямовані на обов'язкове виконання вимог щодо збору та оцінки доказів, заслуховування сторін та інших учасників процесу, просування по стадіях суворо з додержанням вимог процесуального закону.

Принцип безпосередності визначає способи і методи сприйняття судом матеріалів справи. Внаслідок даного принципу суд повинен засновувати своє рішення у справі виключно на доказах, перевірених і досліджених в судовому засіданні. Суд повинен всіляко прагнути до того, щоб відомості по необхідних для вирішення спору фактах були отримані з першоджерел, хоча копії до-

кументів або виписки з них не виключаються. Якщо для справи має значення частина документа, надається належним чином завірена виписка з нього. Оригінали документів надаються, коли обставини справи згідно із законодавством повинні бути засвідчені тільки такими документами або у судді виникають обґрунтовані сумніви в достовірності наданих доказів.

Дослідження доказів з дотриманням всіх вимог принципу безпосередності є вельми ефективним способом досягнення істини у справі. Вступаючи в безпосередні контакти з матеріалами справи, заслуховуючи особисто пояснення сторін та інших учасників процесу судді тим самим мають можливість вести перевірку наданих матеріалів і пояснень вказаних осіб активно.

Відповідно до **принципу безперервності** розгляд справи здійснюється при незмінному складі суду. У разі заміни судді або одного з суддів при колегіальному розгляді справи розгляд у справі повинен починатися з самого початку. Основне значення, закладене в цей принцип, полягає в тому, щоб забезпечити уважний підхід до розгляду і вирішення справи. Суддя не може, розглядаючи одну справу, відволікати увагу на розгляд інших справ. Перерва в судовому розгляді може бути призначена тільки для відпочинку. У виняткових випадках суд має право оголосити перерву в засіданні. Винятковими випадками можуть вважатися хвороба судді, необхідність отримання доказу.

Однак сьогодення вносить значні корективи в об'єктивні можливості виконання цих гарантій винесення рішення за підсумками об'єктивного, повного та всебічного розгляду справи суддею, який безпосередньо та безперервно має вивчити матеріали справи, встановити відповідні обставини та винести законне рішення. І різноманітні модулі ЄСІТС допомагають вирішувати це питання, виконуючи гарантії безперервності та безпосередності дистанційними заходами або використанням інших цифрових технологій.

Важливим також видається закріплення положень про **склад суду**. Частина четверта ст. 129 Конституції України визначила, що «судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних» [87].

За загальним правилом справи у місцевих судах розглядаються суддею одноособово. Будь-яку справу, що відноситься до юрисдикції судів України, залежно від категорії і складності справи, може бути розглянуто колегіально у складі трьох суддів.

Всі справи в апеляційній та касаційній інстанції розглядаються виключно колегіальним складом суду з трьох або іншої непарної кількості суддів.

«Питання, що виникають під час колегіального розгляду справи судом, вирішуються більшістю голосів суддів. Головуючий голосує останнім. При ухваленні рішення з кожного питання жоден із суддів не має права утримуватися від голосування та підписання рішення чи ухвали. Судді не мають права розголошувати міркування, що були висловлені у нарадчій кімнаті. Суддя, не згодний з рішенням, може письмово викласти свою окрему думку. Про наявність окремої думки повідомляються учасники справи без оголошення її змісту в судовому засіданні. Окрема думка приєднується до справи і є відкритою для ознайомлення» (ст. 35 ЦПК, ст. 34 ГПК, ст. 375 КПК, ст. 25 КАС).

На сьогодні призначення судді у конкретній справі відбувається за допомогою модулю «Автоматизований розподіл», який використовує для обрання суддів коефіцієнт навантаження на момент автоматизованого розподілу, що розраховується за визначеною формулою між суддями, які мають повноваження щодо розгляду судової справи. Крім того, всі винесені судові акти в найкоротші терміни мають бути розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень та відображені в судовій статистиці.

Задача **розумності строків розгляду справи судом** є важливою складовою відправлення правосуддя, оскільки тривалий розгляд справ знижує довіру населення до органів правосуддя та не сприяє формуванню сталих і передбачуваних відносин в державі.

Як вірно зазначено в п. 59 Постанови об'єднаної палати Касаційного адміністративного суду від 30.04.2021 р. у справі № 520/15510/19: «Інститут строків ... сприяє досягненню юридичної визначеності в публічно-правових відносинах, а також стимулює учасників процесу добросовісно ставитися до виконання своїх обов'язків. Ці строки обмежують час, протягом якого такі

правовідносини можуть вважатися спірними; після їх завершення, якщо ніхто не звернувся до суду за вирішенням спору, відносини стають стабільними» [94].

Такі модулі ЄСІТС, як «Електронний суд», «Електронний кабінет», «Автоматичний розподіл» та більшість інших модулів значно скорочують організаційні строки, залишаючи більше часу на формування доказової бази та оцінку доказів судами, що слід підтримати.

Однак, наприклад, на даний час до системи не приєднали експертні установи. Тому неможливе направлення справ до експертних установ в електронному вигляді, і судам доводиться додатково надсилати всі необхідні матеріали в паперовому вигляді. Таким чином, незважаючи на можливість подання документів в електронному вигляді, подання паперового варіанта документів так і не було скасовано. Приєднання експертних установ до системи «Електронний суд» може стати оперативним вирішенням даного питання.

При цьому доцільним видається розширити функціонал окремих підсистем і модулів ЄСІТС можливістю встановлення «калькулятора» (коли програма слідкує за дотриманням строків та повідомляє суд та сторони про необхідність вчинення певних дій або закінчення строків на реалізацію окремих повноважень, переходу до наступної стадії провадження тощо). Наприклад, можна встановити в «Електронному кабінеті» повідомлення про строк подання певного процесуального документу, наприклад, відзиву, або спливання строку на подання заяви про відвід.

В той же час, у діловодстві суду в розділі кожної справи може бути зазначено, коли закінчуються строки підготовчого провадження, скільки часу залишилось на складання повного тексту рішення тощо.

Таким чином, ні учасникам, ні суду не потрібно буде самостійно відраховувати дати, коли закінчуються певні строки, тим самим слідкувати за цим буде легше.

Однією з основних засад судочинства згідно зі ст. 129 Конституції України є **забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення** [87].

Перегляд в апеляційному порядку рішень місцевих судів здійснюється апеляційними судами колегією суддів у складі трьох суддів.

Перегляд у касаційному порядку рішень місцевих і апеляційних судів здійснюється Верховним Судом колегією суддів у складі трьох або більшої непарної кількості суддів.

Вітчизняним процесуальним законодавством фактично передбачена процесуальна можливість заінтересованої сторони у справі ініціювати перегляд рішення суду першої інстанції у апеляційному порядку, а касаційний перегляд залежно від категорії справи може залежати від наявності додаткових умов для звернення з касаційною скаргою.

Для реалізації вказаної конституційної засади використовується широкий спектр інформаційних технологій та модулів ЄСІТС, зокрема:

- офіційний веб-портал «Судова влада України», на якому можна отримати інформацію щодо системи судів України, правильної назви суду апеляційної та/або касаційної інстанції, до якого треба звернутися з апеляційною та/або касаційною скаргою, а в подальшому – побачити інформацію про відкриття провадження з перегляду судового акту;

- Єдиний державний реєстр судових рішень, в якому можна оперативно побачити всі судові акти у своїй справі, а також зробити аналітику правових позицій Верховного Суду з аналогічних справ для підготовки належної правової позиції в апеляційній та/або касаційній скарзі;

- Офіційна електронна адреса (Електронний кабінет), яка забезпечує процедуру реєстрації в ЄСІТС та яку необхідно мати для подання скарги до судів апеляційної та касаційної інстанцій, а також для подальшої автентифікації з метою доступу до підсистем (модулів) ЄСІТС;

- Модуль «Автоматизований розподіл», в якому при отриманні судом справи здійснюється об'єктивний незаангажований розподіл її між суддями палат, які спеціалізуються на розгляді саме даної категорії справ;

- Підсистема «Електронний суд», яка забезпечує можливість створювати та надсилати в електронному вигляді процесуальні чи інші документи до суду, інших органів та установ у системі правосуддя, а також отримувати інформацію про стан і результати розгляду таких документів чи інші документи;

- Модуль «Судова статистика», який, хоча і працює в обмеженому доступі, але систематизує та аналізує дані про кількість, підстави оскаржень, результати їх перегляду та інші показники, необхідні для звітності та підвищення ефективності роботи судових органів;
- Система автоматизованого арешту коштів у рамках виконавчого провадження, в якій є можливість зупинити виконавчі провадження, які вже відкриті у цій справі, або пов'язаних з нею справах;
- доступ до інформації Єдиного державного демографічного реєстру, який необхідний для перевірки статусу сторін спору та інших учасників процесу.

Деякі дослідники можуть вказувати на змагальність принципу забезпечення апеляційного та касаційного оскарження з **принципом обов'язковості рішень суду**, також встановленим як основна засада судочинства ст. 129 Конституції. Однак можна з впевненістю говорити про те, що конкуренція між цими принципами відсутня.

Судові акти повинні обов'язково виконуватися, інакше втрачається основна мета вирішення справи. Але при цьому не можна відкидати з важелів і можливість судових помилок. Законодавство повинно передбачати можливості виправлення таких помилок, інакше нівелюються інші принципи судочинства – законність, пошук об'єктивної істини тощо.

Набирання законної сили рішенням суду означає, що воно приймає правову дію. Права і обов'язки, підтверджені цим рішенням, встановлюються остаточно. Рішення суду обов'язкове для виконання всіма громадянами, організаціями і посадовими особами.

Інститут законної сили рішення суду сприяє стабільності, сталості в роботі суду, оскільки створює неможливість перегляду однієї і тієї ж справи багато разів.

Набравши законної сили, рішення суду набуває властивості винятковості. Це означає, що виключається можливість пред'явлення повторного тотожного позову і розгляду справи, вже вирішеної судом, повторно, оскільки спір вже був вирішений одного разу судом по тому ж предмету, підставі і між тими ж сторонами.

Реалізація даної конституційної засади досягається, в тому числі, за допомогою таких модулів ЄСІТС, як Єдиний державний

реєстр судових рішень, до якого може зайти державний чи приватний виконавець або сам боржник за судовим рішенням і перевірити наявність такої справи та відповідного судового акта, а виконавець також, користуючись цією базою та модулями «Електронний кабінет» та «Електронний суд» – звернутися до суду за роз'ясненням судового акта. Безперечно, на стадії виконання судового акта має значення і інформація, що міститься в Системі автоматизованого арешту коштів у рамках виконавчого провадження, а іноді – і в Єдиному державному демографічному реєстрі.

Одночасно слід зауважити, що модулі ЄСІТС недостатньо уваги приділяють питанню виконання, фактично відмежовуючи його від інших стадій судового процесу. Є нагальна потреба в розширенні, автоматизації виконання та забезпечення виконання у системі ЄСІТС. Система має гарантувати оперативне застосування заходів забезпечення доказів та позову, а також належного виконання в подальшому рішення суду. Крім того, програма може встановити обмеження щодо перетинання кордону або заборони великих покупок особою у разі, якщо суд не отримав повідомлення про виконання судового акта у встановлені строки.

Незважаючи на те, що інститут судового контролю на даний час може бути використаний лише в адміністративному судочинстві і не за всіма категоріями справ, не автоматично, то доцільним видається розповсюдити можливість застосування цього інституту в інших процесах і, відповідно, утворення технічних можливостей оперативного та ефективного впровадження цього інституту.

Наразі особа, щодо якої відкрито виконавче провадження, може дізнатись про це в мобільному застосунку «Дія». Проте доцільним видається приєднати до модулів ЄСІТС Автоматизовану систему виконавчого провадження, Єдиний державний реєстр виконавчих проваджень, Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, Державний реєстр обтяжень рухомого майна, Реєстр прав власності на нерухоме майно. Якщо після набуття рішеннями законної сили більшість з них буде автоматично пересилатись та виконувались, то значно підвищиться рівень довіри до ефективності роботи судів. Наприклад, судові рішення про скасування рішення держав-

ного реєстратора можна автоматично пересилати реєстратору для автоматичного внесення змін до Реєстру юридичних осіб або Реєстру права власності.

Або можна встановлювати строки на добровільне виконання рішень про стягнення (наприклад, 3 місяці або півроку), і якщо в електронному кабінеті боржника не з'явиться повідомлення про виконання ним рішення впродовж даного строку в добровільному порядку, то автоматично буде відкрито виконавче провадження з метою примусового виконання рішення.

Принцип гласності судового розгляду являє собою таке правило, згідно з яким розгляд в судах є відкритим, що забезпечує присутність на слуханнях справи будь-якої особи. В Україні існують винятки відкритого розгляду справ. Це випадки, коли гласний і відкритий розгляд справ суперечить інтересам охорони державної, комерційної або банківської таємниці, особистого життя фізичних осіб.

В будь-якому випадку сторони чи одна з сторін мають право обґрунтовано вимагати конфіденційного розгляду справи і подати відповідне клопотання до початку розгляду справи.

Слухання справи в закритому засіданні допускається у випадках, передбачених законом, а також при задоволенні судом клопотання особи, що бере участь у справі, що посилається на необхідність провадження засідання або засідань в закритому режимі, і в інших випадках, встановлених законом. Про розгляд справи в закритому засіданні судом має бути винесена ухвала. Розгляд справ у закритому засіданні ведеться з дотриманням загальних правил судочинства.

Щодо публічного розгляду справи, то ЄСПЛ та Верховний Суд дійшли висноку, що він може бути виправданим не в кожному випадку, зокрема, і у суді касаційної інстанції. Наприклад, в п. 25 рішення у справі «Axen v. Germany» (заява № 8273/78) Європейський суд з прав людини зазначив, що «публічний характер провадження у судових органах, згаданих у пункті 1 статті 6 [Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод], захищає учасників справи від здійснення правосуддя таємно, поза контролем громадськості та є також одним із засобів збереження довіри до судів вищих і нижчих ланок» [95].

«Проте публічний розгляд справи може бути виправданим не у кожному випадку, зокрема, і у суді касаційної інстанції. Так, у вказаній справі зазначена гарантія була забезпечена у судах першої й апеляційної інстанцій, а тому Європейський суд з прав людини не визнав порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції відсутність публічного розгляду у Федеральному суді Німеччини, який, як і Верховний Суд в Україні, вирішував винятково питання права» [96].

Крім того, Європейський суд з прав людини визнав явно необґрунтованим і тому неприйнятним звернення у справі «Varela Assalino contre le Portugal» (пункт 28, заява № 64336/01) щодо гарантій публічного судового розгляду. У цій справі заявник просив розглянути його справу в судовому засіданні, однак характер спору не вимагав проведення публічного розгляду. ЄСПЛ зазначив, що «у випадках, коли мають бути вирішені тільки питання права, то письмовий розгляд заяв, на думку Європейського суду, є доцільнішим, ніж усні слухання; розгляд справи на основі письмових доказів є достатнім» [97].

Аналогічні позиції підтримані та висловлені в ухвалах Великої Палати Верховного Суду від 18.05.2018 р. у справі № 668/13907/13-ц та від 21.05.2018 р. у справі № 361/3009/16-ц.

Реалізація даної конституційно-правової засади судочинства, виходячи з формулювання, можлива лише за допомогою технічних засобів. Мається на увазі Підсистема «Електронний суд», яка має функціонал проведення відеоконференції та онлайн-трансляцій, і модуль «Електронний кабінет», який забезпечує реєстрацію і доступ до Підсистеми «Електронний суд». записи трансляцій можуть бути викладені на Офіційному веб-порталі «Судова влада України».

Одночасно слід зауважити, що у пунктах 46-48 Висновку № 7 (2005) КРЄС зазначено, що «принцип відкритості судового процесу передбачає, що громадянам та працівникам засобів масової інформації повинен дозволятися доступ до судових зал, у яких проходять слухання, але новітнє аудіовізуальне обладнання надає подіям, що передаються, такого широкого розголосу, що саме поняття відкритих слухань повністю змінює своє сутнісне наповнення. Це може мати певні переваги в плані підвищення громадської обізнаності про те, як проводяться судові процеси, та покращення іміджу

судової системи, але поряд із цим існує також ризик того, що присутність телевізійних камер у суді може зашкодити провадженню та змінювати поведінку осіб, які беруть участь у слуханнях (судді, прокурори, адвокати, сторони, свідки тощо)» [98]. Тому КРЕС рекомендувала, що «під час здійснення телевізійного запису судових слухань повинні використовуватися стаціонарні камери, а головуючий суддя повинен мати можливість приймати рішення щодо умов зйомок та переривання трансляції у будь-який час» [98].

Таким чином, досліджуючи питання реалізації конституційних засад судочинства в контексті цифрової трансформації, слід зазначити, що цифрові технології широко використовуються в судочинстві. Всі суди на даному етапі забезпечені технічними можливостями повної фіксації судового процесу, що показує належний рівень виконання конституційних приписів. Безперечно, є проблеми з синхронізацією систем, програм і технологій та підвищенням ефективності їх застосування. Але в цілому слід вказати на позитивні зрушення в цьому напрямі, особливо останніми роками. Щодо перспектив слід зауважити, що пандемія та воєнні дії на території України, з одного боку, значно збільшили частоту використання інформаційних технологій в судочинстві, але, з іншого боку, в деяких регіонах було пошкоджено і знищено техніку, що забезпечувала суди безперервною та безперешкодною роботою модулів ЄСІТС. В перші місяці воєнних подій більшість модулів взагалі була недоступна, однак поступово їх робота та повнота функціоналу відновлюються. Однак є деякі модулі, які поки не впроваджені на належному рівні: це стосується модулів «Управління персоналом, фінансовим та бухгалтерським обліком», «Управління фінансово-господарською діяльністю», «Автоматизована взаємодія з іншими автоматизованими системами», а також підсистем «Єдиний контакт-центр судової влади України», «Комплексна система захисту інформації». Вказані модулі та підсистеми мають важливе значення, тому їх якнайшвидше впровадження призведе до встановлення додаткових гарантій та можливостей учасників процесу.

РОЗДІЛ 3

ДОБРОЧЕСНІСТЬ СУДДІВ

ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Правова регламентація доброчесності суддів та кандидатів на посаду судді

Конституція України у ст. 1 визначає нашу державу як правову та демократичну. Сутність правової держави полягає перш за все у тому, що забезпечено принцип верховенства права, який в найзагальнішому вигляді характеризується реальним пріоритетом прав людини та обмеженням державної влади. Обмеження державної влади має місце лише за умов розподілу влади на три гілки та функціонуванням механізму стримування та протизваг. Погоджуємось з висловом М.Савчина, що «захист прав людини забезпечується в організованому в державу суспільстві. Ідея поділу влади має свій потужний потенціал також тому, що в разі кризи владних інститутів система стримувань і протизваг дає змогу їх стримувати та поновити конституційний порядок. Тому існує такий конституційний парадокс: обмежена влада – сильна влада, необмежена влада – слабка влада» [135, с. 19].

Отже, правова держава не може існувати поза межами незалежної та об'єктивної судової влади, яка, будучи однією з гілок державної влади, забезпечує здійснення правосуддя, тобто поновлює справедливість у державі. Запит на справедливість є одним з найсерйозніших викликів для українського суспільства, саме він став рушійною силою Революції гідності у 2013–2014 роках. Очікування суспільства щодо корінної трансформації державного механізму, побудованого на принципах справедливості, прозорості та верховенства права, й досі залишаються гострими та невирішеними. Логічно припустити, що реалізація цих принципів напряду залежить від здатності носіїв судової влади – суддів – здійснювати

правосуддя не лише на підставі приписів закону, але й об'єктивно та неупереджено як в контексті відсутності зовнішніх чинників впливу, так і внутрішніх. Таке поєднання факторів, направлених на убезпечення судді від будь-яких чинників впливу, прийнято називати моральною цілісністю чи то доброчесністю, керуючись якою суддя може здійснювати правосуддя незалежно, об'єктивно та неупереджено, як того вимагає принцип верховенства права.

Поняття «доброчесності» є складною етико-філософською категорією, проте впровадження її в систему конституційних вимог до суддів/кандидатів на посаду судді викликає необхідність дослідження даного поняття саме з позиції права, а також окреслення складових елементів даного поняття, критеріїв та суб'єктів його визначення. Процес юридизації терміну «доброчесність» займає особливу увагу в дослідженнях відповідної тематики останніх років, однак все ще залишається одним з найпроблемніших аспектів статусу судді.

О. Гришук досліджуючи поняття доброчесності та його історичну трансформацію, підкреслює, що «під час доби Античності доброчесність розглядалась як моральна позиція людини, як шлях до самовдосконалення, що надає наснагу та надихає на творче життя» [105, с. 10]. Розглядаючи погляди найвідоміших мислителів того часу – Сократа, Аристотеля, Платона – О. Гришук доходить висновку, що «загалом у роботах античних філософів простежується зв'язок між доброчесністю і щастям, гармонією, задоволенням. Зміна філософського осмислення доброчесності простежується з поширенням християнства у середньовічній Європі і пов'язується з ідеєю божественного милосердя і прощення, покаяння та очищення людини через відкриття Богові» [105, с. 11].

На певному історичному аналізі питань «мораль», «моральність», «моральні чесноти» зупинялась і дослідниця Л.Е. Зуєва. Вона також зазначає, що «його зміст змінювався на різних етапах розвитку етичної свідомості людства...Стоїки відродили інтелектуалізм Сократа і в мудрості бачили вищу доброчесність, а мудреців вважали ідеалом людини. Святий Фома Аквінський нараховував десять доброчесностей: три інтелектуальних – мудрість, наука і пізнання; чотири основних грецьких – істина, добро, краса,

справедливість і три богословських – віра, надія, любов. У Новій філософії поняття свободи духу і вищого блага витиснуло поняття чесноти, як етичного принципу» [112, с. 93].

Погоджуємось з дослідницею, що «принципи доброчесності розвивалися/змінювалися водночас й незалежно один від одного у різних культурах – давньокитайській, давньоіндійській, давньогрецькій, давньоукраїнській та ін. й набули закріплення у релігійних направах. Однак, не зважаючи на існування суттєвих відмінностей у світових релігіях та духовних течіях, головний зміст чеснот у них залишається незмінним. Одне з головних правил: «Стався до інших так, як ти бажав би, щоб інші ставилися до тебе», знаходить віддзеркалення практично у всіх світових духовних ученнях» [112, с. 93].

У сучасних дослідженнях доброчесність розглядається як позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю і волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо й неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості [140, с. 12].

Досліджуючи сутність доброчесності як обов'язкового критерію, якому мають відповідати судді/кандидати на посаду судді, С.В. Глущенко цитує відомих філософів Дж. Бентама та Дж. Мура, на думку яких «доброчесність – це протилежність користі, корисності; це пожертва власними інтересами заради спільної користі», «критерій етичного значення поняття «доброчесність» той самий, що й поняття «обов'язок» [106, с. 76]. І далі авторка доходить висновку, що «доброчесність – це глибока категорія, яка містить всі сторони моральності та, по суті, є трансформацією добра в професійну етичну сферу. Поєднання моральності та добра дає можливість окреслити площину доброчесності особи, яка здійснює функції держави, зокрема: компетентність, вимогливість до себе, безкорисливість, чесність, твердість, добросовісність. Наведене, на нашу думку, є основою професійного портрету судді крізь призму його психологічної готовності до такої важливої місії, як здійснення правосуддя» [106, с. 76].

В.С. Бігун наголошує, що «по-перше, зміст доброчесності вказує на суб'єктивну властивість особи, що об'єктивується (проявляється).

По-друге, доброчесність є як властивістю, так і діяльністю, *поведінкою, яка має бути моральною*. Декларативність не забезпечує доброчесності і, подібно до релігії, не достатньо проповідувати чесноти, канони, треба жити відповідно до них. По-третє, доброчесність формують два термінопоняття: *добро і чесність*; проте чи їхній зміст і синтез (бути доброчесним – це означає бути добрим і чесним) розкриває зміст поняття *доброчесність*, – варто дослідити окремо» [102, с. 21].

Термін «доброчесність» має не лише складну морально-етичну та філософську природу, його розуміння ускладнюється також через неоднозначність перекладів з різних мов. Так, в російській мові дане поняття відповідає поняттю «добродетель». Як зазначає Н.А. Черненко, «рос. «добродетель» подібно до лат. *virtus* розбудовує внутрішню полісемію номена, позначаючи як високу моральність, ідеал «нравственной жизни», так і вживаючись зі значенням окремої високої моральної риси. Натомість українська мова має в своєму розпорядженні окрему лексему на позначення високої моральної характеристики – «чеснота». Виступаючи синонімом до номена доброчесність, лексема «чеснота» конкретизує моральний досвід, закарбований в українській мові і втілює в своїй семантиці уявлення про те, які риси характеру для українця є найціннішими у моральному плані» [141, с. 517].

На відсутності певний час саме в галузі українського правознавства терміну «доброчесність» наголошує і В.С. Бігун, який зазначає, що дискурс щодо нього «актуалізувався завдяки проникненню смислів і термінів із інших мов, зокрема перекладу та інтерналізації міжнародних, іноземних правових актів. Це, проте, не означає, що термінопоняття *доброчесність* як явище, властивість, яким його позначають, не існувало чи не відображалось в українській мові та літературі; щоби́льше, воно знане на нинішніх українських теренах здавна. Наприклад, термін *доброчеснота* вжито в Конституційних пактах Пилипа Орлика (1710 р.) («...оскільки серед трьох доброчеснот богословських віра є найпершою...»; а мовою передруку 1858 р. вживається термін *добродетель* (перекладається як *чеснота*)). Тобто, доброчесність у цьому смислі – це синонім загального термінів *цінність, чеснота* [102, с. 22].

Окремий внесок у розуміння та популяризацію доброчесності не просто як вимоги до окремих державних посад (зокрема, суддів), але як способу життя всього суспільства вносить Офіс розбудови доброчесності при НАЗК. Наприклад щодо походження терміну «доброчесність», зазначається наступне: «у латинській мові є відповідник українського слова доброчесність – *«integritas»*, яке означає розсудливість, цілісність і завершеність. А у переносному значенні – «чистоту, правильність та невинність». В англійській мові зберігся корінь цього слова (*integer* – цілий). Англійське *«integrity»* позначає стан цілісності, об'єднання, а також якість чесної людини, яка має сильні моральні принципи» [107].

Так само з моральною цілісністю синонімізує поняття «доброчесності» відомий український дослідник М. Савчин, який зазначає, що вона «виражається у здатності ухвалювати справедливі, правильні рішення, навіть незважаючи на будь-який зовнішній тиск. Моральна цілісність судді полягає у здатності розважливо і розсудливо з'ясовувати всі істотні обставини справи, належним чином поєднувати фактичний і юридичний склад, давати належну аргументацію рішень, які мають бути засновані на повазі до гідності та прав людини» [135, с. 19].

Слід підкреслити, що до такого висновку М. Савчин дійшов, розглядаючи поняття та структуру доброчесності судді крізь призму незалежності судової влади, проблему її забезпечення у молодих демократіях, проблему люстрації та реального втілення принципів верховенства права і прав людини. Так, розглядаючи питання колізії між основоположними принципами права та обставинами конкретної справи, М. Савчин зазначає: «у разі відсутності серед представників суддівського корпусу критичної кількості суддів, які поділяють цінності конституційної демократії, серед суддів виникають істотні труднощі належно застосовувати фундаментальні принципи права. Мабуть, причиною цього стало внесення змін до Конституції України щодо правосуддя, ухвалення Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та внесення змін до процесуального законодавства. Це може досягатися шляхом відбору суддів, які б були здатні обґрунтовувати свої рішення на засадах верховенства права та поваги до прав людини» [135, с. 12].

Розглядаючи далі сутність доброчесності на прикладі її реалізації як одного з критеріїв у процесі відбору суддів до Верховного Суду та Вищого антикорупційного суду України, дослідник наголошує, що «переважно акцентується увага на статках кандидатів. При цьому доволі часто це питання тлумачиться у площині презумпції невинуватості. Хоча кандидати на суддівські посади та на посади на публічній службі мають усвідомлювати про додаткові обмеження, які випливають із їх природи. Взагалі це питання юридичної деонтології – кандидати, які не можуть довести законність джерел своїх доходів і статків, за визначенням не можуть бути суддями» [135, с. 13].

З цього зауваження випливає, що під доброчесністю розуміємо не лише поведінку особи, яка має відповідати високим моральним якостям та вимогам професійної етики, але й готовність цієї особи до самообмеження та додаткової відповідальності, причому не лише своєї, але й своїх рідних та близьких. Так само «у 2015 році чеська неурядова організація, яка працює над просуванням верховенства права, СЕЕЛІ визначила доброчесність як «внутрішню рису людини, за якої вона діє відповідно до певних принципів та цінностей, не йдучи на компроміси ні на роботі, ні у приватному житті» [107].

Цікаво зазначити, що В.С. Бігун у своїй роботі також приділяє увагу питанню співвідношення змісту «доброчесності» та її англійському аналогу «*integrity*». Так, він зазначає: «що термін *доброчесність* поширюється завдяки перекладу та адаптації міжнародно-правових актів і зарубіжних стандартів (практик). Для прикладу, в 1996 р. ООН схвалює Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб, за яким такі особи зобов'язуються виконувати свої обов'язки «з повною *доброчесністю*»... Однак термін *integrity* не завжди перекладається українською як *доброчесність*, як і навпаки. Так, у тексті Конвенції ООН проти корупції (2003 р.) *integrity* перекладено двома словами разом, як *добропорядність та непідкупність*, чи як *чесність та непідкупність* – у випадку перекладу Бангалорських принципів поведінки суддів (ООН, 2006 р.). Якщо ж перекладати термін *доброчесність* зворотно англійською мовою, то поширеним буде слово *virtue*» [102, с. 22] (вже згадуване нами раніше). Варто зазначити, що саме з російського перекладу Бангалорських принципів термін *integrity* отримав в українському варіанті

вияв *чесності та непідкупності*, що до речі може бути не зовсім коректним, оскільки вважаємо, що чесність та непідкупність є лише окремими складовими доброчесності як більш ємного поняття.

З метою більш чіткого розуміння змісту доброчесності розглянемо її визначення у міжнародних та національних нормативно-правових актах. Як зазначено на сайті Офісу розбудови доброчесності при НАЗК, «до початку 2000-их у нормативно-правових актах можна було зустріти тільки вираз «академічна доброчесність». 23 жовтня 2000 року Головне управління державної служби видало наказ, яким затвердило Загальні правила поведінки державного службовця, де доброчесність згадувалася як одна з обов'язкових умов для державних службовців. Однак жодних додаткових деталей щодо терміну в документі не було» [107]. Наступним важливим етапом впровадження доброчесності у правову дійсність нашої держави став Указ Президента України 2006 року, яким було затверджено Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності». «Це був перший документ, в якому згадується перелік заходів для підвищення рівня доброчесності держслужбовців та суддів і контролю влади з боку громадянського суспільства. Проте і надалі без чітких формулювань» [107].

Лише з прийняттям Закону України «Про державну службу» від 10.12.2015 року у ст. 4 з'являється визначення доброчесності як одного з принципів державної служби: «спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень» [127, ст. 4].

Що стосується питання інституціоналізації доброчесності у судовій сфері, слід зазначити, що міжнародне співтовариство розпочало роботу над відповідними актами ще наприкінці минулого століття, причому цей процес був ініційований самою суддівською спільнотою, в основному з країн загального права. Причинами такої активності вважається істотне падіння у багатьох державах довіри до судової влади з боку суспільства та загальне сприйняття суддів як представників корумпованої та несправедливої системи. Робота велась у межах різних міжнародних організацій, перш за все в рамках ООН.

Результати цієї роботи знайшли відображення у таких актах, як Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року; Рекомендації щодо ефективного впровадження Основних принципів незалежності судових органів, схвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1989 року; Європейська хартія про Закон «Про статус суддів» від 8-10 липня 1998 р.; Велика Хартія суддів (Основні принципи), прийнята Консультативною радою європейських суддів на 11-му Пленарному засіданні в Страсбурзі 17-19 листопада 2010 р. [115, с. 20], Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності та ін.

Так, стаття 2 Основних принципів незалежності судових органів, розроблених ООН у 1985 році, передбачає, що «суди вирішують справи безсторонньо, спираючись на факти та відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонукань, тиску, погроз або втручання, прямого чи опосередкованого, з боку будь-якого та з будь-якої причини», а стаття 8 встановлює, що «судді повинні завжди поводитися таким чином, щоб зберігати гідність своєї посади, а також безсторонність і незалежність судової влади» [122, ст. 2].

Важливим етапом на шляху до міжнародно-правового регулювання доброчесності суддів стало прийняття та схвалення Резолюцією ЕКОСОР ООН 27 липня 2006 року Бангалорських принципів поведінки судді, які можна вважати найголовнішим джерелом універсальних критеріїв цієї доброчесності. Структуру даного документу складають вступ та шість розділів, які містять окремі показники, причому кожен показник викладений у двох позиціях: принцип та застосування. Ми вже згадували вище, що доброчесність як окремий показник міститься у третьому розділі та в українському перекладі звучить як «Чесність та непідкупність». Його застосування полягає у наступному: «3.1. Суддя демонструє поведінку, бездоганну навіть з точки зору стороннього спостерігача. 3.2. Спосіб дій та поведінка судді мають підтримувати впевненість

суспільства в чесності та непідкупності судових органів. Недостатньо просто чинити правосуддя, потрібно робити це відкрито для суспільства» [101].

До переліку інших показників належать: незалежність, об'єктивність, дотримання етичних норм, рівність, компетентність та старанність. Фактично кожен з перелічених показників є важливим та необхідним для справедливого та неупередженого правосуддя. Проте найбільш близьким за змістом та суттю до доброчесності є принцип дотримання етичних норм. Взагалі доброчесність як явище лежить в площині етики, оскільки, як вірно зазначила С.В. Глущенко, «доброчесність – це глибока категорія, яка містить всі сторони моральності та, по суті, є трансформацією добра в професійну етичну сферу. Поєднання моральності та добра дає можливість окреслити площину доброчесності особи, яка здійснює функції держави, зокрема: компетентність, вимогливість до себе, безкорисливість, чесність, твердість, добросовісність. Наведене, на нашу думку, є основою професійного портрету судді крізь призму його психологічної готовності до такої важливої місії, як здійснення правосуддя» [106, с. 76].

Показник дотримання етичних норм містить 15 пунктів застосування, серед яких: «4.1. Суддя дотримується етичних норм, не допускаючи прояву некоректної поведінки при здійсненні будь-якої діяльності, що пов'язана з його посадою» [101]; «4.2. Постійна увага з боку суспільства покладає на суддю обов'язок прийняти ряд обмежень, і, незважаючи на те, що пересічному громадянину ці обов'язки могли б здатися обтяжливими, суддя приймає їх добровільно та охоче. Поведінка судді має відповідати високому статусу його посади» [101]. Також вагомим вважаємо п. 4.9.: «Суддя не має права використовувати чи дозволяти використовувати авторитет власної посади для досягнення особистих інтересів судді, членів його сім'ї чи інших осіб. Суддя не повинен діяти чи дозволяти іншим діяти у такий спосіб, щоб можна було зробити висновок, що будь-хто неналежно впливає на здійснення суддею його повноважень» [101].

Крім того, документом, який має надзвичайне значення для держав-членів Ради Європи як однієї з найстарших та найефек-

тивніших регіональних систем захисту прав людини, до яких належить і Україна, є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (далі – КЗПЛ), прийнята 4 листопада 1950 року у Римі. Стаття 6 Конвенції встановлює право кожного на справедливий і публічний розгляд справи **незалежним та безстороннім** судом, встановленим законом. Незалежність та безсторонність суду як чинники справедливого правосуддя були неодноразово оцінені у практиці Європейського суду з прав людини, у контексті якої отримали прояв у виявленні низки суб'єктивних та об'єктивних факторів. На думку О.О. Овсянникової, «безсторонність суду має означати його діяльність виключно на основі чинного законодавства, враховуючи принцип верховенства права, на підставі професійних знань і власної правосвідомості, виключаючи будь-який сторонній вплив і підконтрольність. Власне безсторонність як ознака справедливого судового розгляду означає рівне ставлення суду до учасників, вирішення спору як нейтральним і безстороннім фахівцем без надання комусь переваг. Саме такий стан речей зможе реально забезпечити право кожної особи на справедливий судовий процес та слугувати стандартом організації судочинства у правовій демократичній державі» [120, с. 95–96].

Отже, історія та тенденції впровадження категорії доброчесності як обов'язкової вимоги до суддів чи кандидатів на посаду судді у міжнародно-правовій дійсності свідчить про те, що такі процеси були необхідними перш за все для самих представників суддівської спільноти з тим, щоб відновити довіру громадянського суспільства до них та забезпечити реалізацію однієї з найголовніших ознак будь-якої влади – легітимність.

У такому самому дусі відбувався процес інституціоналізації доброчесності у національному судовому праві. Причому одразу наведемо цікаве припущення дослідника В.С. Бігуна, що «логічно б було спробувати віднайти термін *доброчесність* у етичних кодексах суддів. Проте ані чинний Кодекс суддівської етики (2013 р.), ані попередній Кодекс професійної етики судді (2002 р.), не містять терміна *доброчесність*. Але в Кодексі 2013 р. зміст цього терміна мається на увазі, коли вказується, що «забезпечення права кожного на судовий захист... [висуває] високі вимоги до моральних якос-

тей кожного судді», що «суддя повинен бути обізнаним про свої майнові інтереси та вживати розумних заходів для того, щоб бути обізнаним про майнові інтереси членів своєї сім'ї» (преамбула та ст. 18 Кодексу). Водночас «порушення правил етичної поведінки, встановлених цим Кодексом, не можуть самі по собі застосовуватися як підстави для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності...» (ст. 4)» [102, с. 22].

Справжній запит суспільства на оновлення суддівського корпусу та забезпечення доброчесності його представників остаточно формується у період Революції гідності 2013–2014 років. Таке усвідомлення відбулось у тому числі як реакція на несправедливі та непропорційні заходи впливу, що їх застосовували судді до учасників мирних акцій протесту на догоду тодішній владі. Тогочасні події вкотре підтвердили основну проблему українського правосуддя – повна підконтрольність та відсутність будь-якої незалежності у процесі прийняття рішень.

Проблема незалежності судової влади довгий час сприймалась лише з точки зору наявності зовнішнього впливу на суддів. При чому під «зовнішніми» чинниками впливу маємо на увазі як втручання у здійснення правосуддя інших гілок влади та вищих посадових осіб у державі, так і певних структур у самій судовій владі (адміністрації суду, органів суддівського самоврядування і т.д.). Тут слід додати, що низка вітчизняних вчених, досліджуючи питання суддівської незалежності, також застосовують підхід щодо її поділу на внутрішню та зовнішню, але розуміють наступне: «зовнішня незалежність судді стосується взаємодії судової системи з іншими гілками державної влади та суспільством, а внутрішня пов'язана з можливістю впливу на суддю безпосередньо в межах системи судочинства» [117, с. 127]. Однак, нам видається, що незалежно від кого конкретно суддя може зазнавати тиску чи втручання при розгляді конкретної справи: від посадової особи (її представника) виконавчої влади, президентської структури чи від голови суду – всі ці прояви будуть носити для судді «зовнішній» характер, тоді як його особисте сприйняття матеріалів справи, оцінка доказів, ставлення до сторін чи керування при прийнятті рішення якимись власними (можливо корисливими) переконан-

нями мають внутрішню природу, тобто залежать від внутрішнього сприйняття суддею окремих аспектів справи та впливають на остаточне рішення, яке має бути ним винесене.

У процесі кожної судової реформи в Україні (2002, 2007, 2010 років) ключовою тезою проголошувалось важливість посилення інституційної (зовнішньої) незалежності судової влади як єдино можливої передумови для здійснення об'єктивного та неупередженого правосуддя, що мало б стати запорукою верховенства права в державі. Логіка тут була проста: не буде тиску та втручання з боку інших гілок влади, судді будуть виносити правові рішення, керуючись приписами закону. Проте результативність кожної з таких реформ виявлялась майже нульовою: судова влада користувалась найбільшою недовірою з боку громадян, численні порушення принципів правосуддя констатувались не лише на національному, але й на міжнародному рівні, про що може свідчити хоча б кількість винесених проти України рішень Європейським судом з прав людини, більша частина з яких стосується саме порушень ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод «Право на справедливий суд». Стало очевидним, що окрім зовнішньої незалежності, не менш важливим є питання щодо «внутрішньої» незалежності судді, яку можна охарактеризувати скоріше як неупередженість та об'єктивність, тобто здатність судді відповідально ставитись до здійснення правосуддя, не піддаватись спокусам отримання особистої вигоди (і не лише матеріальної) у процесі розгляду справи, керуватись приписами закону та правами людини в будь-якому разі.

Саме в такому контексті розпочались чергові намагання перезапустити судову владу в Україні після вже згаданої Революції гідності. 4 квітня 2014 року одним з перших після кривавих подій, що мали місце у середмісті нашої столиці, був прийнятий Закон України «Про відновлення довіри до судової влади», який передбачив необхідність проведення спеціальної перевірки щодо суддів, які виносили рішення проти учасників мітингів та демонстрацій. У цьому Законі відсутня будь-яка згадка про доброчесність, проте за суттю можна стверджувати, що мова йшла саме про намагання притягнути до відповідальності суддів, які діяли не до-

брокесно під час революційних подій. Так, ст. 1 Закону у якості мети спеціальної перевірки суддів містить наступні положення: «1) утвердження верховенства права в суспільстві та законності у діяльності судів; 2) відновлення довіри до судової влади в Україні; 3) з'ясування фактів, що свідчать про порушення суддями присяги, наявність підстав для притягнення суддів до дисциплінарної або кримінальної відповідальності; 4) утвердження в діяльності суддів принципів незалежності та неупередженості» [126, ст. 1].

Лише у 2015 році з прийняттям Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» законодавчо вперше закріплюється термін «недоброчесна поведінка судді» як підстава дисциплінарної відповідальності, а у 2016 році категорія доброчесності закріплюється на рівні Конституції України як обов'язкова вимога, якій має відповідати суддя/кандидат на посаду судді. Так, відповідно до ст. 127 Конституції України, «на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, **доброчесним** (виділено авт.) та володіє державною мовою» [114, ст. 127]. Якщо порівняти вимоги до кандидата на посаду судді, які передбачала попередня редакція ст. 127 Конституції України, а також закон «Про судоустрій та статус суддів» 2010 року (який нині втратив чинність), то можна побачити, що новими у переліку вимог стали саме компетентність та доброчесність. Погоджуємось із висловом А. Кулібаба, що «формування нових критеріїв до осіб, які претендують на посаду судді, зумовлене новими викликами, що постали перед суспільством. Віднесення до них доброчесності є надзвичайно важливим з огляду на те, яку роль відіграє судова гілка влади у становленні правової держави. Саме доброчесність є ключовою категорією у формуванні морально-етичного образу суддів, запорукою формування довіри народу до суддів та судової влади в цілому» [116, с. 213], тобто підтверджується загальносвітова тенденція: необхідність забезпечення доброчесності суддівського корпусу обумовлена потребами суспільства та є ключовою умовою довіри до судової влади та її легітимності.

Слід також зазначити, що намагання зробити власний внесок у розбудову поняття «добročесність» та визначити її як чітку правову категорію вбачаємо і у самій судовій владі. Так, фундація DEJURE зробила цікавий на наш погляд аналіз судової практики адміністративних судів щодо оскарження рішень ВККС та ВРП про невідповідність критеріям доброчесності суддів чи кандидатів на посаду судді. У відповідних судових рішеннях, які були винесені Касаційним адміністративним судом ВС та Великою палатою ВС як раз і знаходимо позиції, які свідчать про підходи щодо розуміння доброчесності суддями та судами України. Так, КАС ВС у своєму рішенні від 13.02.2019 у справі № № 9901/738/18 вказав: *«Ефективність правосуддя залежить насамперед від особистих чеснот судді. Ці основоположні принципи впроваджені в національну систему правил і норм, що формують моральний аспект поведінки суддів та викладені, зокрема, у Кодексі суддівської етики. Відповідно до Кодексу, суддя повинен бути прикладом неухильного дотримання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливості суду. Суддя має докладати всіх зусиль для того, щоб на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини, його поведінка була бездоганною.*

*За загальними правилами Кодексу судді зобов'язані демонструвати і пропагувати високі стандарти поведінки, у зв'язку з чим беруть на себе більш істотні обмеження, пов'язані з дотриманням етичних норм як у поведінці під час здійснення правосуддя, так і в позасудовій поведінці. Зазначене дає змогу сформулювати **визначення доброчесності як морально-етичного фундаменту діяльності судді, котрий визначає межі та спосіб поведінки, що має ґрунтуватися на принципах добрих відносин з особами, суспільством і державою, а також чесності способі життя, виконання професійних обов'язків та розпорядженні матеріальними ресурсами**» [134].* Подібне визначення міститься і у багатьох інших судових рішеннях періоду 2019–2020 років. Проте, як зазначають експерти фундації, «це визначення поняття «добročесність» навряд чи можна ставити в заслугу судовій гілці влади»,

оскільки ще у 2016 році це саме визначення надала вже згадувана нами раніше дослідниця С. Глущенко. «Та чи привнесла така дефініція ясності та визначеності для правозастосування? Очевидно, що ні, адже в жодному рішенні суди не оцінювали доброчесність конкретної особи через призми «я», «я і суспільство», «я і держава» (на яких наголошувала С. Глущенко), тобто те визначення, яке вони наводять у своїх рішеннях» [103].

Важливим тут також є той факт, що при розгляді питань визначення доброчесності судова влада виходить з того, що відповідні повноваження належать до дискреційних повноважень органів, які відповідно до законодавства забезпечують перевірку на доброчесність. Так, у рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 4 березня 2019 року постановлено: *«Під дискреційним повноваженням розуміють таке повноваження, яке надає певний ступінь свободи суб'єкту владних повноважень при прийнятті рішення, тобто, коли у межах, які визначені законом, цей суб'єкт має можливість самостійно (на власний розсуд) обирати один з кількох варіантів рішення. Згідно з частиною п'ятою статті 83 цього Закону порядок та методологія кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення затверджуються Вищою кваліфікаційною комісією суддів України»* [133].

Варто зазначити, що у Висновку Консультативної ради Європейських суддів № 21 (2018) міститься наступне роз'яснення: *«Найважливішим засобом запобігання корупції серед суддів, мабуть, є розвиток і зміцнення справжньої культури доброчесності в судовій системі. Здається, немає єдиного визначення цього терміну, утім існує загальне розуміння складових елементів доброчесності судової системи»* [104]. Відповідні елементи або критерії доброчесності були розроблені та затверджені рішенням ВККС України від 03.11.2016 року з наступними змінами та відображені у Положенні про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення. До того ж, свої показники розробили ГРД та ГРМЕ (Громадська рада міжнародних експертів). Однак більше детально перелік відповідних показників та

особливості їх застосування вказаними суб'єктами розглянемо в наступному параграфі роботи.

3.2. Механізм забезпечення доброчесності суддів в Україні

Отже, запровадження у якості конституційної вимоги до судді/кандидата критерію доброчесності призвело до необхідності визначення у профільному законодавстві механізму забезпечення такої доброчесності. Слід зазначити, що саме поняття «механізму» в даному контексті викликає численні дискусії. Не поглиблюючись у філософську сутність терміну «механізм», погодимось з позицією більшості дослідників, які визначають «механізм забезпечення» як сукупність взаємопов'язаних елементів, які надають можливість реалізувати перевірку на доброчесність певних суб'єктів (зокрема, суддів). Так, С.В. Жуков вважає, що «елементами такого механізму є мета його функціонування, а також суб'єкти, тобто уповноважені державою колегіальні органи, особи публічного права, до компетенції яких віднесено створення правового підґрунтя забезпечення доброчесності суддів, реалізація заходів із забезпечення їх доброчесності, та контроль за здійсненням таких заходів» [111, с. 76].

Якщо мета даного процесу є зрозумілою – це досягнення стану дотримання суддями доброчесності, яка, як було зазначено вище, є найважливішою передумовою легітимності цієї гілки влади, то суб'єкти здійснення відповідної діяльності потребують окремого аналізу.

Перш за все слід зазначити, що Закон України «Про судоустрій та статус суддів» містить низку положень, які можна охарактеризувати як нормативне підґрунтя забезпечення доброчесності суддів: ст. 6 «Здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України та на засадах верховенства права» [130, ст. 6], ст. 59 «З метою встановлення відповідності рівня життя судді наявному у нього та членів його сім'ї майну і одержаним ними доходам, проводиться моніторинг способу життя судді відповідно до закону» [130, ст. 59], ст. 60 «Повна перевірка декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка подається суддею, здійснюється відповід-

но до закону центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику, та полягає у з'ясуванні достовірності задекларованих відомостей, точності оцінки задекларованих активів, перевірці на наявність конфлікту інтересів та ознак незаконного збагачення» [130, ст. 60], ст. 62 «1. Суддя зобов'язаний щорічно до 1 лютого подавати шляхом заповнення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України декларацію доброчесності за формою, що визначається Комісією. 2. Декларація доброчесності судді складається з переліку тверджень, правдивість яких суддя повинен задекларувати шляхом їх підтвердження або непідтвердження» [130, ст. 62] та ін.

До органів, які мають забезпечувати відповідність суддівського корпусу критеріям професійної етики та доброчесності, належать: Вища рада правосуддя (ВРП) (яка була запроваджена замість колишньої Вищої ради юстиції (ВРЮ), Вища кваліфікаційна комісія суддів (ВККС) та створена при ній Громадська рада доброчесності (ГРД). Однак, положення профільного закону свідчать також, що вагому роль у цьому процесі відіграє центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Таким органом в Україні є Національне агентство із запобігання корупції (НАЗК). Повноваження НАЗК щодо перевірки суддів на доброчесність шляхом здійснення моніторингу способу життя суддів, а також здійснення перевірки їх майнових декларацій регулюються ст. 52² Закону України «Про запобігання корупції», у якій визначаються певні особливості таких перевірок. Перш ніж проаналізувати сутність цих особливостей, слід відзначити, що саме питання залучення органу виконавчої влади до процесу перевірки суддів на доброчесність та контролю за їх майновим станом стало предметом серйозної дискусії у нашому суспільстві та фактично призвело до однієї з найгостріших конституційних криз останніх років. Мова йде про Рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 2020 року, яким фактично було визнано неконституційними цілу низку положень Закону України «Про запобігання корупції» у частині повноважень НАЗК щодо перевірки декларацій суддів, їх оприлюднення у реєстрі, здійснення моніторингу способу життя суддів та членів їх сі-

мей і т.д. У якості обґрунтування своєї позиції КСУ зазначив: «Суди повинні бути повністю незалежними від органів законодавчої та виконавчої влади. Незалежність судової влади забезпечується відокремленістю її в системі поділу державної влади, неможливістю інших гілок державної влади впливати на рішення судів, а також гарантіями незалежності суддів. Те саме стосується і притягнення суддів до відповідальності, порядок якого тісно пов'язаний із гарантуванням незалежності суддів» [132]. Майже кожний пункт даного рішення містить положення щодо важливості інституційної незалежності судової влади та неприпустимості втручання у її діяльність органів виконавчої та законодавчої влади. Так, у п. 6 рішення КСУ зазначає: «головним напрямом забезпечення незалежності судової влади є створення спеціальних інституцій, метою діяльності яких є *виведення органів правосуддя з поля адміністративного контролю* (вид. автором) та фактичного управління органів виконавчої та законодавчої влади» [132].

Погоджуючись загалом із твердженням щодо безумовної важливості принципу незалежності суддів, маємо за мету з'ясувати, чи може орган виконавчої влади приймати участь у перевірці суддів на доброчесність, а отже володіти відповідними контрольними повноваженнями у цій галузі та чи не буде така участь вважатись «тиском» або «втручанням» у здійснення правосуддя з боку іншої гілки влади.

Перш за все слід зазначити, що відповідно до ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» суб'єктами, на яких поширюється дія закону, є «особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», до яких п. 1 цієї ж статті чітко відносять суддів, суддів КСУ, Голову та членів ВРП, ВККС, присяжних та ін. Це положення національного закону повністю відповідає стандартам міжнародного антикорупційного права, а саме: ст. 2 Конвенції ООН проти корупції містить тлумачення терміну «державна посадова особа», що означає: і) «будь-яку особу, яка обіймає посаду в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі Держави-учасниці, яку призначено чи обрано, праця якої оплачувана чи не оплачувана, незалежно від старшинства» [113, ст. 2]. Отже, наведені норми однозначно засвідчують, що судді входять

до категорії державних посадових осіб та підлягають відповідному контролю з боку держави щодо їх відповідності критеріям чесності, непідкупності, професійної етики і т.д. Повне виведення суддів з-під контролю органів виконавчої влади неможливе, оскільки це означало б створення паралельної системи органів державної влади спеціально для суддів: митниці, поліції, міграційної служби і т.д. Та ж сама Конвенція ООН проти корупції у ст. 11 визначає певні особливості запобіганню корупції серед суддів та прокурорів: «Ураховуючи незалежність судової влади та її вирішальну роль в боротьбі з корупцією кожна Держава-учасниця, відповідно до основоположних принципів своєї правової системи й без шкоди для незалежності судових органів, вживає заходів стосовно зміцнення чесності й непідкупності представників судової влади та запобігання будь-якій можливості для корупції серед них. Такі заходи можуть включати правила, що стосуються поведінки представників судової влади» [113, ст. 11]. Як вбачається з наведеної статті, такими особливостями визначаються «зміцнення чесності та непідкупності», задля чого держава може «передбачати правила, що стосуються поведінки представників судової влади».

Так само питання щодо можливості здійснення діяльності із забезпечення доброчесності суддів виключно у межах судової влади ставить у своєму монографічному дослідженні С. В. Жуков. Дослідник доходить негативної відповіді на це питання, мотивуючи наступним: «оскільки критерій доброчесності завжди знаходиться поза системою, сама система не в змозі визначати, чи є вона доброчесною, оскільки мова йде про певне порівняння, а зсередини системи таке порівняння є неможливим. Отже, забезпечення доброчесності вимагає включення суб'єктів, які б знаходилися поза судовою системою» [111, с. 75–76].

Погоджуємось також з позицією судді КСУ В.В.Лемака, який висловив її в окремій думці стосовно того самого славнозвісного рішення КСУ від 27 жовтня 2020 року: «У Рішенні не розставлено акцентів стосовно ключової проблеми: де межа між контролем виконавчої влади за особами, які працюють у судовій владі (суддями), і контролем за, власне, правосуддям. Контроль за законністю доходів та майнового стану суддів з боку створених на підставі законів

України органів виконавчої влади *безпосередньо не є втручанням у незалежність суддів і судів* (вид. автором), яка гарантована Конституцією України» [121]. Відповідний аналіз можна продовжити численними положеннями міжнародного права, позиціями Європейського суду з прав людини (наприклад, викладеними у рішенні Andrzej WYPYCH against Poland (заява № 2428/05 від 25.10.2005 р.)), проте обсяг даного дослідження не дозволяє детально зупинитись на кожному з них. Отже, доходимо висновку, що повноваження НАЗК як органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, створеним саме для забезпечення формування та реалізації державної антикорупційної політики, важливою складовою якої є забезпечення доброчесності суддів, є виправданими та логічними. Наслідком визнання неконституційності низки положень Закону України «Про боротьбу з корупцією» стало внесення змін до цього Закону, які дозволили НАЗК продовжувати виконувати свої повноваження, проте з певними особливостями, обумовленими принципом незалежності судової влади та необхідністю убезпечити суддів від неправомірного тиску та втручання з боку виконавчої влади.

Так, ст. 52² Закону встановлює: «Порядок здійснення повної перевірки декларації, поданої суддею, суддею Конституційного Суду України, моніторингу способу життя судді, судді Конституційного Суду України **визначається Національним агентством за погодженням відповідно Вищої ради правосуддя або зборів суддів Конституційного Суду України**. Такий порядок не може встановлювати особливості здійснення повної перевірки декларації, поданої суддею, суддею Конституційного Суду України, моніторингу способу життя судді, судді Конституційного Суду України, не передбачені цим Законом» [128, ст. 52²]. Також до особливостей можна віднести наступні положення: «Під час повної перевірки декларації, поданої суддею, суддею Конституційного Суду України, моніторингу способу життя судді, судді Конституційного Суду України **Національне агентство невідкладно**, але не пізніше наступного робочого дня з дня початку такої перевірки або моніторингу способу життя **інформує про це відповідно Вищу раду правосуддя або Голову Конституційного Суду України**» [128, ст. 52²], «**Довідку за результатами** повної перевірки декларації, поданої

суддею, суддею Конституційного Суду України, моніторингу способу життя судді, судді Конституційного Суду України **погоджує Голова Національного агентства або його заступник**» [128, ст. 52²], **«У разі наявності ознак незаконного впливу, тиску або втручання у діяльність** судді, судді Конституційного Суду України під час повної перевірки декларації, моніторингу способу життя **суддя, суддя Конституційного Суду України** невідкладно, але не пізніше наступного робочого дня з дня, коли судді стало відомо про наявність таких ознак, **повідомляє про це відповідно Вищій раді правосуддя або зборам суддів Конституційного Суду України**» та ін.

Відповідно до ст. 59 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», НАЗК здійснює моніторинг способу життя судді: «на вимогу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя та в інших випадках, визначених законом» [130, ст. 59]. А відповідно до ст. 60 Закону, «повна перевірка декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, здійснюється щодо кожного судді щонайменше один раз на п'ять років (якщо інше не передбачено законом), а також за відповідним запитом Вищої кваліфікаційної комісії суддів України або Вищої ради правосуддя» [130, ст. 60].

Станом на зараз залишаються невирішеними питання визначення Порядку здійснення моніторингу способу життя суддів та повної перевірки їх декларацій, оскільки відповідні порядки мають бути погоджені з ВРП та КСУ відповідно (як зазначено у ч. 1 ст. 52² Закону). Слід додати, що НАЗК двічі протягом 2021 року подавало до ВРП проекти таких порядків, однак ВРП їх не погоджувало через низку зауважень. Проте діяльність НАЗК щодо відповідних перевірок продовжується, про що свідчать наприклад, результати перевірки всіх суддів КСУ, опубліковані на сайті НАЗК у грудні 2021 року. За результатами цієї перевірки, у деклараціях двох суддів КСУ знайдено ознаки кримінального правопорушення (справи передані до НАБУ), у одного судді – ознаки адміністративного правопорушення. Ще у п'яти суддів КСУ знайдено незначні порушення, які не тягнуть за собою ані кримінального, ані адміністративного правопорушення. Окрім того, станом на кінець 2021 року розпочато перевірки декларацій багатьох суддів ВСУ.

Ключовим органом, відповідальним за стан суддівського корпусу, як було зазначено вище, є Вища рада правосуддя. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», «Вища рада правосуддя є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів» [124, ст. 1]. ВРП складається з 21 члена, 10 з яких обирає З'їзд суддів (як вищий орган суддівського самоврядування), і 11-ий – Голова Верховного Суду України входить за посадою.

До повноважень ВРП, які прямо чи опосередковано стосуються забезпечення доброчесності суддівського корпусу, згідно зі ст. 131 Конституції України, а також ст. 3 Закону України «Про Вищу раду правосуддя», належать наступні: вносить подання про призначення судді на посаду, забезпечує здійснення дисциплінарного провадження щодо судді, розглядає скарги на рішення відповідних органів про притягнення до дисциплінарної відповідальності, ухвалює рішення про звільнення судді з посади, ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді, надає згоду на його затримання чи арешт, формує склад ВККС та ін.

Безпосередньо діяльність щодо перевірки суддів на доброчесність, здійснює ВККС. Саме вона, відповідно до положень Закону України «Про судоустрій та статус суддів», є відповідальною за проведення спеціальної перевірки щодо кандидата на посаду судді, а також за проведення кваліфікаційного оцінювання діючих суддів (обов'язковою складовою яких є саме перевірка на доброчесність).

Відповідно до Глави 2 Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення, затвердженого ВККС у редакції від 13.02.2018 року, «відповідність судді критерію доброчесності оцінюється (встановлюється) за такими показниками:

9.1. Відповідність витрат і майна судді та членів його сім'ї задекларованим доходам.

9.2. Відповідність способу (рівня) життя судді та членів його сім'ї задекларованим доходам.

9.3. Відповідність поведінки судді іншим вимогам законодавства у сфері запобігання корупції.

9.4. Наявність обставин, передбачених підпунктами 1, 2, 9–12, 15–19 частини першої статті 106 Закону.

9.5. Наявність фактів притягнення судді до відповідальності за вчинення проступків або правопорушень, які свідчать про недоброчесність судді.

9.6. Наявність незабезпечених зобов'язань майнового характеру, які можуть мати істотний вплив на здійснення правосуддя суддею.

9.7. Інші дані, які можуть вказувати на відповідність судді критерію доброчесності» [123].

Перелік підпунктів ст. 106 Закону, до яких відсилає п.9.4. Положення, містить підстави для дисциплінарної відповідальності судді, які найбільшим чином пов'язані із порушенням вимог доброчесності: серйозні порушення процесу, неподання або несвоєчасне подання майнової декларації, зазначення неправдивих відомостей у декларації і т.д.

Оцінити дані показники члени ВККС можуть через аналіз інформації, яку вони отримують під час співбесіди, а також із суддівського досьє, в тому числі:

«1) інформації, наданої центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику (НАЗК), органом державного фінансового контролю в Україні, іншими органами державної влади;

2) декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

3) результатів перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (за наявності);

4) декларації родинних зв'язків судді та декларації доброчесності судді;

- 5) результатів регулярного оцінювання;
- 6) результатів перевірки декларації родинних зв'язків судді та декларації доброчесності судді (за наявності);
- 7) висновків або інформації Громадської ради доброчесності (за наявності);
- 8) іншої інформації, що включена до суддівського досьє» [123].

Окремо слід зазначити такі повноваження ВКС щодо забезпечення доброчесності суддів, як моніторинг та контроль за своєчасністю подання та повнотою/правдивістю інформації, яка викладається у декларації родинних зв'язків та декларації доброчесності. Відповідно до ст. 61 Закону, декларація родинних зв'язків подається щорічно до 1 лютого шляхом заповнення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України за формою, встановленою Комісією. Інформація, викладена у декларації, є відкритою та за відсутності інших доказів вважається достовірною. «У разі одержання інформації, що може свідчити про недостовірність (у тому числі неповноту) відомостей, поданих суддею у декларації родинних зв'язків, Вища кваліфікаційна комісія суддів України проводить перевірку зазначеної декларації» [130, ст. 61].

Відповідно до ст. 62 Закону, «Суддя зобов'язаний щорічно до 1 лютого подавати шляхом заповнення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України декларацію доброчесності за формою, що визначається Комісією» [130, ст. 62]. У декларації, окрім особистих даних судді, містяться твердження за 8-ма пунктами:

- «1) відповідність рівня життя судді наявному в нього та членів його сім'ї майну і одержаним ними доходам;
- 2) своєчасне та повне подання декларацій особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та достовірність задекларованих у них відомостей;
- 3) невчинення корупційних правопорушень;
- 4) відсутність підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності;
- 5) сумлінне виконання обов'язків судді та дотримання ним присяги;
- 6) невтручання у правосуддя, яке здійснюється іншими суддями;

7) проходження перевірки суддів відповідно до Закону України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» та її результати;

8) відсутність заборон, визначених Законом України «Про очищення влади» [130, ст. 62].

Декларація доброчесності судді так само є відкритою у доступі на сайті ВККС, а твердження, які в ній містяться, за відсутності інших доказів, вважаються достовірними. Чи можна вважати цей інструмент дієвим у механізмі забезпечення доброчесності суддів? Важко уявити собі, щоб хоч один суддя надав негативну відповідь на якесь із восьми тверджень, що містяться у цій декларації, а отже її роль навряд чи можна вважати вирішальною.

Як вже було зазначено, з метою підвищення довіри до судової системи та суддів, вперше в історії України до участі в процесі відбору та кваліфікаційного оцінювання суддів була залучена громадськість у вигляді Громадської ради доброчесності (ГРД). Відповідно до ст. 87 Закону «Про судоустрій та статус суддів», «Громадська рада доброчесності утворюється з метою сприяння Вищій кваліфікаційній комісії суддів України у встановленні відповідності судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності для цілей кваліфікаційного оцінювання» [130, ст. 87].

ГРД складається з 20-ти членів, якими «можуть бути представники правозахисних громадських об'єднань, науковці-правники, адвокати, журналісти, які є визнаними фахівцями у сфері своєї професійної діяльності, мають високу професійну репутацію та відповідають критерію політичної нейтральності та доброчесності» [130, ст. 87]. Згідно зі ст. 87 Закону «Про судоустрій та статус суддів», ГРД «збирає, перевіряє та аналізує інформацію щодо судді (кандидата на посаду судді); надає Вищій кваліфікаційній комісії суддів України інформацію щодо судді (кандидата на посаду судді); надає, за наявності відповідних підстав, Вищій кваліфікаційній комісії суддів України висновок про невідповідність судді (кандидата на посаду судді) критеріям професійної етики та доброчесності, який додається до дос'є кандидата на посаду судді або до суддівського дос'є» [130, ст. 87] та ін.

При цьому слід зазначити, що відповідно до ст. 88 Закону, «Вища кваліфікаційна комісія суддів України ухвалює мотивоване рішен-

ня про підтвердження або непідтвердження здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді. Якщо Громадська рада доброчесності у своєму висновку встановила, що суддя (кандидат на посаду судді) *не відповідає критеріям професійної етики та доброчесності*, то Вища кваліфікаційна комісія суддів України може ухвалити рішення про підтвердження здатності такого судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді лише у разі, якщо таке рішення підтримане не менше ніж одинадцятьма її членами» [130, ст. 88].

Перш за все погоджуємось з позицією С.В. Жукова, що статус ГРД залишається невизначеним: вона «не є органом державної влади, водночас вона не має ознак і громадського об'єднання. Отже, визначення її ролі та місця у системі публічного управління, а також вибір та удосконалення її прав, обов'язків, гарантій діяльності й особливостей відповідальності потребує здійснення окремих досліджень» [116, с. 123].

Аналіз наведених законодавчих положень дає змогу дійти висновків, що ГРД «є *консультативно-дорадчим органом* (вид. автором) при ВККС, участь якої в перевірці судді/кандидата: по-перше – не є обов'язковою (ВККС може і без такої перевірки прийняти рішення), а по-друге – не є вирішальною, оскільки результати перевірки, навіть з негативним висновком, можуть не братись до уваги (відповідно до наведеної ст. 88 Закону).

Отже, з одного боку громадськість ніби вперше отримала реальну можливість впливати на процес очищення судової влади від недоброчесних суддів, але з іншого – така можливість виявилась достатньо ефемерною. Встановлена форма взаємодії між ВККС та ГРД (коли перша у більшості випадків абсолютно ігнорувала висновки другої та виносила рішення щодо кандидатів, не доброчесність яких була очевидною), «досить швидко призвела до виникнення між ними істотного конфлікту, який проявився у заяві ГРД від 26 березня 2018 року про припинення участі ГРД у кваліфікаційному оцінюванні суддів (фактично – заява про саморозпуск). Такий «бойкот» тривав до грудня 2018 року, коли ВККС були скликані наступні збори представників громадських об'єднань. Проте сам формат співучасті громадськості у здійсненні оцінювання суддів на від-

повідність їх доброчесності та професійної етики засвідчив скоріше формальний підхід до вирішення цього питання [118, с. 558].

Слід зазначити, що при всіх складностях роботи, на початку 2019 року ГРД визначила індикатори невідповідності суддів (кандидатів у судді) критеріям доброчесності та професійної етики. «Зазначається, що документ розроблено на основі кращих міжнародних практик у сфері суддівської доброчесності і етики, які зафіксовані у Бангалорських принципах поведінки суддів, коментарях до них, рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи, висновках Венеційської комісії та Консультативної ради європейських суддів, а також з урахуванням положень Кодексу суддівської етики, Керівних положень Громадської ради міжнародних експертів щодо проведення оцінки доброчесності, знань та практичних навичок кандидатів на посади суддів Вищого антикорупційного суду» [137].

Так, відповідно до цього документу, чесність та непідкупність як окремих критерій визначається за допомогою наступних індикаторів: «суддя (кандидат на посаду судді) умисно або внаслідок вочевидь недбалого ставлення до виконання своїх обов'язків повідомив недостовірні (у тому числі неповні) відомості у декларації доброчесності, декларації родинних зв'язків, не повідомив про конфлікт інтересів, про втручання у здійснення ним правосуддя; надав неправдиві відомості під час кваліфікаційного оцінювання або під час добору; був причетним до ухвалення рішення, яке призвело до повторного програшу України у ЄСПЛ, допускав дії, які призвели до уникнення люстрації його або іншої особи; використовував сумнівні способи набуття майна, зловживав процесуальними правами; відмовився надати важливу інформацію щодо себе та яка має важливий суспільний інтерес, або вчинив інші дії, які істотно впливають на авторитет правосуддя [137] (загалом 14 індикаторів).

Порівняльний аналіз показників доброчесності, якими послуговується ВККС при оцінюванні суддів (кандидатів) на відповідність цьому критерію та наведених вище індикаторів, які затверджені ГРД, свідчить про те, що останні є більш деталізованими та наближеними за змістом та структурою до Бангалорських принципів поведінки судді (навіть назви критеріїв звучать однаково). Цей факт також свідчить про необхідність перегляду як правово-

го статусу самої ГРД у системі забезпечення доброчесності суддівського корпусу, так і правових наслідків її діяльності. Вважаємо, що такий перегляд має відбутись у бік однозначного посилення функцій та повноважень ГРД та погоджуємось з позицією авторів, що «активна робота Громадської ради доброчесності є основним чинником очищення судової влади від нечесних, непрофесійних суддів. У той же час представники судової влади, які фактично саботують співпрацю з державними інституціями, є досить монолітними у цій справі – незалежно від того, чи обираються вони за квотою судової влади чи представниками інших гілок влади, третіми сторонами» [100, с. 4].

Отже, як нами було зазначено у минулих дослідженнях, вважаємо, що «сферу компетенції ВККС та ГРД має бути розділено: ВККС має оцінювати професіоналізм кандидатів/суддів та рівень їх кваліфікаційної підготовки, тоді як ГРД має вирішувати питання щодо доброчесності кандидатів/суддів із правом виносити по цьому питанню остаточні висновки» [118, с. 559]; «відповідна робота членів ГРД по перевірці кандидатів/суддів на відповідність вимогам доброчесності має носити постійний та оплатний характер. Лише у випадку оплатної форми цієї роботи від членів ГРД можна вимагати її виконання з дотриманням певних вимог та принципів: прозорості, обґрунтованості та повноти винесених висновків» [118, с. 559]; «ГРД повинна мати достатні ресурси та доступ до державних реєстрів чи будь-якої іншої інформації задля здійснення повноцінної та всебічної перевірки кандидатів/суддів на доброчесність, у зв'язку із чим закон має встановити від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організації відповідних зобов'язань по сприянню в отриманні чи наданні такої інформації» [118, с. 559].

Окрему увагу слід приділити питанням забезпечення доброчесності самих суддівських органів, які згідно із законом відповідають за доброчесність суддів чи кандидатів у судді. Складність та важливість цього питання полягає, на наш погляд, у певній системній взаємозалежності: лише доброчесні члени ВРП та ВККС зможуть у свою чергу перевірити та об'єктивно оцінити відповідність цьому ж критерію інших представників судової влади. Отже,

персональний склад таких органів сам має відповідати встановленим критеріям професійної етики та доброчесності, а також бути достатньо незалежним та об'єктивним у процесі прийняття відповідних рішень. Окрім того, склад та структура таких органів є однією з важливих гарантій забезпечення незалежності судової влади, визнаної всіма міжнародними актами в галузі правосуддя.

Загальновизнаним міжнародним стандартом незалежності суддівських рад є входження до їх складу не менше половини суддів чи суддів у відставці, обраних самими суддями. Така вимога міститься наприклад, у п. 1.3. Європейської хартії «Про Закон про статус суддів»: «щодо кожного рішення, пов'язаного з підбором, відбором, призначенням, просуванням по службі або закінченням перебування на посаді судді Закон передбачає втручання органу, незалежного від виконавчої та законодавчої влади, у складі якого не менше половини членів є суддями, обраними такими ж суддями у порядку, що гарантує найширше представництво суддів» [108].

Також п.27 Розділу IV «Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки» містить таке саме положення: «Не менше половини членів таких рад мають бути суддями, яких обирають самі ж судді із судів усіх рівнів з повагою до плюралізму в судовій системі» [131].

Так само у вже згадуваному нами вище Висновку Консультативної ради європейських суддів № 21 (2018), у п. 25 зазначається: «На інституційному рівні КРЕС вважає, що саме судова влада повинна нести відповідальність за кар'єрний розвиток своїх суддів, зокрема за їхню підготовку в автономних судових навчальних закладах» [104]. І далі у п. 26 зазначається: «Що стосується відбору, призначення та просування суддів, КРЕС вважає дуже важливим, щоб цей процес ґрунтувався на об'єктивних висновках стосовно правових та позаправових навичок кандидатів. Рішення потрібно ґрунтувати на правових та поза правових заслугах, а приймати їх мають неполітичні органи, у складі яких щонайменше половина є представниками судових органів. Незалежно від методу, прийнятого державою-членом, неуспішні кандидати повинні мати право оскаржувати рішення або, принаймні, процедуру прийняття рі-

шення, що забезпечить об'єктивність і прозорість процесу. Широка громадськість повинна мати загальне уявлення про процедуру відбору та призначення» [104].

Отже, на підставі положень наведених актів констатуємо, що незалежність та об'єктивність органів (суддівських рад), які мають забезпечувати доброчесність суддів/кандидатів на посаду судді можна досягти шляхом визначення порядку їх формування та складу таким чином, щоб більша частина обиралась суддями із кола діючих суддів чи суддів у відставці.

Проте український досвід реформування судової системи в аспекті забезпечення більшості представників судової влади у складі Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів (як ми вже згадували вище, щодо першої – з 21 члена – 11 є представниками судової влади, щодо другої – з 16 членів – 8 є суддями або суддями у відставці) не вирішило проблеми забезпечення ними очищення судової влади від недоброчесних суддів та допуску до цієї професії доброчесних та компетентних претендентів.

Доречно загадати, що безальтернативність підходу щодо «суддівської більшості» у складі рад, які мають забезпечувати доброчесність суддівського корпусу та визначення її як обов'язкової складової «демократичних європейських стандартів» незалежно правосуддя нами вже досліджувалось раніше. Так, нами наводилась думка експертів фундації DEJURE, які зазначали, що «відповідна модель дійсно сформувалась на початку 2000-их років у країнах Західної Європи як така, що здатна була «позбавити суди політичного впливу та зробити інституції незалежними» [142, с. 558]. Проте погоджуємось із експертами в тому, що така «система правосуддя в країнах Західної Європи розбудовувалась протягом десятиліть. Судовій владі в цих країнах зараз довіряє більшість населення: від 70% громадян в Німеччині до 88% у Данії. Політичний вплив на судову владу зведений до мінімуму, а доброчесність суддів не ставиться під сумнів. В цих країнах правило «судді, обрані суддями» має сенс: судді самі дбають за чистоту своїх рядів і за доброчесність всього суддівського корпусу» [142, с. 558]. В подальшому експерти фундації доходять висновку, що у перехідних демократіях ситуація є зовсім іншою, оскільки за відсутності

стійких морально-етичних принципів та історичних традицій верховенства права та справедливості, у багатьох країнах Центральної та Східної Європи *«органи суддівського врядування почали перетворюватись на подібні до мафіозних структури, в яких судді прагнуть особистої вигоди та використовують нову інституційну структуру для пригнічення влади»*, тобто фактично відбулась та сама корпоратизація, про яку попереджали окремі фахівці. Такі самі наслідки судових реформ спіткали Молдову та Грузію [142, с. 559].

Одним з варіантів вирішення проблеми корпоратизації вважаємо посилення у складі Комісії громадської (або ж як варіант – неюридичної) частини її членів, які зможуть забезпечити більшу об'єктивність прийнятих рішень під час перевірки суддів/кандидатів на доброчесність. Таких самих висновків доходить автор з порталу ГУРТ Юрій Примачук, який вірно відзначає, що відсутні будь-які міжнародні стандарти щодо того, що весь склад суддівських комісій має складатись виключно із професійних юристів. Досліджуючи міжнародні практики діяльності відповідних органів, він аналізує досвід Литви, Нідерландів, Канади, США та підсумовує: «у багатьох країнах, де рівень довіри до судової влади у 3-5 разів вищий ніж в Україні, у складі органу, що відбирає та рекомендує кандидатів для призначення на посаду судді, передбачена участь осіб, які не є дотичними до юриспруденції. Причому у ряді країн (Литва, США, Канада) особам, які не є юристами, гарантована більшість у складі таких органів. В інших країнах (Нідерланди), незважаючи на суддівську більшість у складі відповідного органу, гарантоване доволі широке представництво іншим верствам населення. Це дозволяє не лише юристам, а й представникам інших професій, брати участь в оцінюванні моральних якостей потенційних суддів. На наше переконання, це один із механізмів, який дозволяє залучити громадян до процедур всередині судової системи – і, як наслідок, підвищити рівень довіри до судової влади. Саме таким є запит суспільства» [138]. Подібний підхід не можна вважати якимось виключним для України. Він застосовується, зокрема і у багатьох розвинутих демократичних державах. Так, в Данії членами Ради з призначення суддів є: суддя Верховного Суду, суддя регіонального (апеляційного) суду; суддя місцевого суду; один адвокат та два представники гро-

мадськості. Представники громадськості не можуть належати до політичних партій або бути членами виборних органів національного чи регіонального рівня [139, с. 559].

Досвід Канади також є досить цікавим. Так, для обрання на посаду судді муніципального суду у Квебеці створюється комісія, яка складається з п'яти членів:

- 1) одного судді;
- 2) двоє осіб, яких висуває Асоціація адвокатів Квебеку (причому одна особа має бути адвокатом, а інша – працювати у сфері права, проте, не здійснювати представництва в суді);
- 3) двох осіб, які не є суддями, членами Асоціації адвокатів Квебеку чи членами Нотаріальної палати Квебеку. Їх призначає Управління з питань професій Квебеку (The Office des professions du Québec), автономна та позабюджетна урядова організація, яка відповідає за забезпечення відповідності професій вимогам громадськості щодо компетентності та доброчесності) [138].

В Молдові добір, оцінювання та відбір кандидатів здійснює Вища рада магістратури. Згідно зі ст. ст. 3-4 Закону «Про відбір, оцінку діяльності і кар'єру суддів», відбіркова колегія Вищої ради діє у наступному складі:

- чотири судді з судових інстанцій усіх рівнів: двоє суддів Вищої судової палати, один суддя апеляційної палати та один суддя із судів;
- три представники громадянського суспільства. Члени відбіркової колегії з числа суддів обираються Загальними зборами суддів. Члени відбіркової колегії з числа представників громадянського суспільства призначаються Вищою радою магістратури в результаті відбору на основі відкритого конкурсу, організованого ним же [125, с. 559].

Щодо вітчизняної моделі формування ВРП, слід зазначити, що з 21-го члена «десятьох – обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох – призначає Президент України, двох – обирає Верховна Рада України, двох – обирає з'їзд адвокатів України, двох – обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох – обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ» [124, ст. 5]. Ст. 6 Закону «Про Вищу раду правосуддя» визначає вимоги до члена ВРП: «на посаду члена

Вищої ради правосуддя може бути обраний (призначений) громадянин України, не молодший тридцяти п'яти років, який володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'ятнадцяти років, належить до правничої професії та відповідає критерію політичної нейтральності, а також критеріям професійної компетентності, професійної етики та доброчесності» [124, ст. 6]. Призначення (обрання) членів ВРП уповноваженими суб'єктами відбувається на підставі конкурсу, основні етапи якого передбачені ст. 9 Закону. Отже, фактично можна зробити висновок, що ВРП на 100% складається з юристів, причому з великим досвідом роботи у правничій сфері. З наведеної статті закону слідує, що члени ВРП обов'язково мають відповідати критеріям професійної етики та доброчесності.

Такі самі вимоги висуваються до членів ВККС: «членом Вищої кваліфікаційної комісії суддів України може бути громадянин України, який володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту, стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'ятнадцяти років та відповідає критеріям доброчесності і професійної компетентності» [130, ст. 94]. «Призначення на посаду члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України здійснюється Вищою радою правосуддя за результатами конкурсу в порядку, встановленому цим Законом, строком на чотири роки» [130, ст. 95].

Одразу зазначимо, що при досить детальному врегулюванні порядку проведення конкурсів на зайняття посад членів ВРП та ВККС, стан їх відповідності критеріям доброчесності продовжував викликати дискусії та недовіру у суспільстві. Саме в контексті вирішення цієї проблеми відбувався черговий етап судової реформи, який затягнувся на кілька років.

Отже розглянемо механізм забезпечення відповідності критеріям професійної етики та доброчесності членів ВРП та ВККС, встановлених положеннями діючого законодавства.

Відповідно до внесених у жовтні 2019 року змін до Закону «Про судоустрій та статус суддів», закон було доповнено ст. 95 [130, ст. 951], яка передбачає створення конкурсної комісії як «допоміжного органу Вищої ради правосуддя, що утворюється для проведення конкурсу на зайняття посади члена Вищої кваліфіка-

ційної комісії суддів України та формування переліку кандидатів на посаду члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, які відповідають критеріям доброчесності та професійної компетентності» [130, ст. 951]. «Суб'єктами формування Конкурсної комісії є Рада суддів України, Рада прокурорів України, Рада адвокатів України та Національна академія правових наук України в особі Президії. До складу Конкурсної комісії входять:

1) три особи з числа суддів або суддів у відставці, запропоновані Радою суддів України;

2) одна особа, запропонована Радою прокурорів України;

3) одна особа, запропонована Радою адвокатів України;

4) одна особа, запропонована Національною академією правових наук України в особі Президії» [130, ст. 95¹]. Також в цій статті Закон визначаються терміни, вимоги до кандидатів, строки їх подання уповноваженими суб'єктами, мінімальна кількість кандидатів і т.д.

Особливістю запровадження цієї конкурсної комісії став той факт, що відповідно до п. 50 Прикінцевих та перехідних положень Закону, перший її склад «формується з трьох осіб з числа суддів або суддів у відставці, запропонованих Радою суддів України, та трьох осіб, запропонованих міжнародними та іноземними організаціями, які відповідно до міжнародних або міждержавних угод протягом останніх п'яти років надають Україні міжнародну технічну допомогу у сфері судової реформи та/або запобігання і протидії корупції. Такі міжнародні та іноземні організації погоджують пропозицію спільного списку кандидатів» [130]. Участь міжнародних експертів у складі конкурсної комісії доповнюється також тим фактом, що при голосування вони мають пріоритет: «Рішення першого складу Конкурсної комісії є ухваленим, якщо за нього проголосували не менше ніж чотири члени Конкурсної комісії, з яких двоє запропоновані міжнародними та іноземними організаціями. У разі однакової кількості голосів «за» і «проти» голоси трьох членів Конкурсної комісії, з яких двоє запропоновані міжнародними та іноземними організаціями, є вирішальними» [130]. На формування нової ВККС після внесених до закону змін ВРП відводилось 90 днів.

Отже, як вбачається з положень закону, суть реформи полягала у тому, щоб забезпечити об'єктивність перевірки на доброчесність

членів ВККС через допуск до цієї процедури міжнародних експертів, які не будуть піддаватись впливу внутрішньої системи, корпоративізму, тиску і т.д. Проте результату цей етап судової реформи не дав, оскільки, як вірно зазначили експерти Фондації DEJURE, «роль міжнародних експертів ВРП нівелювала своїм незаконним положенням, яким дозволила сама собі призначати до ВККС осіб не з числа рекомендованих Конкурсною комісією. Крім того, ВРП змусила міжнародних експертів письмово подавати ВРП копії документів, які підтверджують наявність у них освіти і професійного стажу. Формування комісії і сам конкурс до ВККС були заблоковані» [109].

Така сама ситуація склалась і з самою ВРП, вже на наступному етапі судової реформи. Так, у липні 2021 року було внесено зміни до закону «Про Вищу раду правосуддя», відповідно до яких було запроваджено етичну раду, «з метою сприяння органам, що обирають (призначають) членів Вищої ради правосуддя, у встановленні відповідності кандидата на посаду члена Вищої ради правосуддя критеріям професійної етики та доброчесності» [124, ст. 9¹].

Сутність цієї законодавчої новели полягає у тому, що кожен орган (посадова особа), який за законом має квоту щодо призначення (обрання) членів ВРП, має керуватись кандидатурами, поданими Етичною радою після здійснення їх перевірки на відповідність критеріям професійної етики та доброчесності. Тобто, по суті Етична рада є відповідальною за конкурсний відбір кандидатів саме у контексті їх доброчесності. До складу Етичної ради входить 6 членів, які призначаються Радою суддів України (3 члени), Радою прокурорів, Радою адвокатів та Національною академією правових наук України (по 1 члену кожен). Закон встановив достатньо високі вимоги до членів Етичної ради: «бездоганна ділова репутація, високі професійні та моральні якості, суспільний авторитет, відповідність критеріям професійної етики та доброчесності та досвід роботи не менше 15-ти років зі здійснення судочинства, або адвокатської чи прокурорської діяльності, або ж наукової діяльності» [124, ст. 9¹].

Так само, як свого часу з ВККС, найбільш дискусійним положенням даної законодавчої зміни стала норма щодо першого (одноразового) складу етичної ради: відповідно до п. 23 [124] Прикінцевих

та перехідних положень Закону України «Про Вищу раду правосуддя» «перший склад Етичної ради формується з трьох осіб із числа суддів або суддів у відставці, запропонованих Радою суддів України, та трьох осіб, запропонованих міжнародними та іноземними організаціями, які відповідно до міжнародних або міждержавних угод протягом останніх п'яти років надають Україні міжнародну технічну допомогу у сфері судової реформи та/або запобігання і протидії корупції» [124]. До цього слід додати, що при прийнятті рішень Етичної ради пріоритет надається саме голосам іноземних представників: «ухвалюється більшістю голосів від присутніх членів, за умови що воно підтримано двома голосами членів Етичної ради, запропонованих міжнародними та іноземними організаціями» [124].

Ще одним аспектом функціонування Етичної ради, на який слід звернути увагу, є значення та вага її висновків щодо кожної кандидатури на посаду члена ВРП. На відміну від висновків ГРД (як було зазначено вище, вони носять консультативний характер для ВККС та можуть не прийматись нею до уваги), висновки Етичної ради є обов'язковими для врахування органом, що призначає/обирає членів ВРП. Закон визначає мінімальну кількість кандидатур на кожну посаду члена ВРП (щонайменше двоє на кожну вакантну посаду), проте відбір має відбуватись лише в межах погоджених Етичною радою кандидатур.

Проблема запровадження Етичної ради за участю міжнародних експертів у першому складі полягала також у тому, що Етична рада мала провести спочатку перевірку на доброчесність діючих членів ВРП, а вже потім здійснити таку перевірку щодо кандидатів на зайняття вакантних посад до ВРП. Стійке небажання ВРП сприймати відповідні законодавчі новели знайшло втілення у зверненні до Верховного Суду України (ВСУ) як суб'єкту конституційного подання з тим, щоб ВСУ поставив перед КСУ питання щодо конституційності окремих положень закону «Про Вищу раду правосуддя». Обґрунтовуючи свої сумніви у конституційності відповідних положень, ВРП зокрема наголошувала: «створення суб'єкта, який не має під собою конституційної основи (*мається на увазі Етичної ради – прим. авт.*), та наділення його функціями та повноваженнями, які згідно з Конституцією України віднесені до компетенції

інших суб'єктів, спотворює реформу судової влади та ставить під загрозу гарантовану Конституцією України незалежність судової влади» [129]. Саме загрозу для незалежності судової влади вбачали члени ВРП у діяльності Етичної ради та апелювали до міжнародних стандартів в цій галузі.

Однак саме під тиском та за прямої підтримки міжнародної спільноти фактично й були прийняті відповідні зміни до закону. Так, наприклад Венеційська комісія надала свій Висновок щодо судової реформи в Україні 5 травня 2021 року, причому зробила це на прохання України досить оперативно, оскільки за міжнародними зобов'язаннями відповідні зміни мали бути внесені ще до жовтня 2020 року. І найголовніше, що слід підкреслити – експерти Комісії дуже схвально оцінили як порядок формування Етичної ради, так і включення до її складу міжнародних експертів. Навіть деякі їх рекомендації можна оцінити як більш жорсткі, наприклад щодо вирішального голосу міжнародних експертів чи потенційний конфлікт інтересів через право призначення членів Етичної ради Головою ВРП (у зв'язку із чим навіть з'явилися рекомендації передати це право Голові ВСУ чи Антикорупційного суду).

Було б несподівано очікувати іншої реакції від міжнародної спільноти, яка ще на етапі формування в Україні Вищого антикорупційного суду фактично «продавила» створення Громадської ради міжнародних експертів (ГРМЕ) як допоміжного органу при ВККС, який мав забезпечити перевірку кандидатів до цього суду на відповідність критеріям доброчесності. Саме позитивний досвід функціонування цієї інституції можна вважати причиною подальших змін у судовій системі.

Окремо слід відзначити, що залучення іноземних експертів до здійснення окремих державних функцій не є виключно українським винаходом. З цього приводу накопичено істотний міжнародний досвід, який до того ж отримав додаткову легалізацію через прецедент Європейського суду з прав людини, а саме у рішенні, винесеному по справі «Джоджай проти Албанії» у лютому 2021 року, у якому ЄСПЛ не знайшов порушень через офіційне залучення незалежних міжнародних експертів до перевірки доброчесності діючих суддів, а також підкреслив, що «нагальна со-

ціальна потреба» у боротьбі з корупцією виправдовує «надзвичайні» заходи в судовій системі. Також зазначено, що «на думку Суду, той факт, що членами НКК не стали представники чинного суддівського корпусу, відповідав духу й меті процесу перевірки, а саме – запобігання будь-яким індивідуальним конфліктам інтересів і забезпечення довіри громадськості до процедури» [136] (це, до слова, про імперативність стандарту щодо більшості суддів у складі суддівських рад).

Слід зазначити, що вже після всіх складнощів, коли Етична рада таки була створена наприкінці 2021 року і розпочала діяльність щодо перевірки діючих на той момент членів ВРП, 10 з 14 її членів 22 лютого 2022 року склали повноваження за власним бажанням. Таким чином це призвело до того, що станом на зараз діяльність цього органу суддівського врядування тимчасово призупинено, оскільки мінімальний кворум для роботи становить 15 членів. Останні 4 члени ВРП пройшли оцінювання на відповідність критеріям професійної етики та доброчесності Етичною радою, троє з яких визнано такими, що відповідають цим критеріям. Окрім того, значна кількість кандидатів у члени ВРП, рекомендованих від з'їзду представників юридичних ВУЗів, з'їзду суддів, всеукраїнської конференції прокуратури також саме зараз проходять відповідну перевірку.

Якщо аналізувати засоби оцінювання відповідності кандидата на зайняття посади члена Вищої ради правосуддя та членів Вищої ради правосуддя Етичною радою критеріям доброчесності, слід звернутись до відповідної Методології, яка була затверджена Рішенням Етичної ради від 9 грудня 2021 року. У п. 1.3. Методології зазначається, що «показниками критерію професійної етики та доброчесності є незалежність, чесність, неупередженість, непідкупність, сумлінність, дотримання етичних норм та бездоганна поведінка в професійній діяльності та особистому житті, а також відсутність сумнівів щодо законності джерел походження майна, відповідності рівня життя кандидата (діючого члена ВРП) або членів його сім'ї задекларованим доходам, відповідності способу життя кандидата (діючого члена ВРП) його статусу» [119]. Також у документі міститься визначення критерію *незалежності*:

«самостійність у прийнятті рішень, здатність ухвалювати самостійні рішення в умовах тиску, що може здійснюватися в різних формах», *чесності*: «наявність високих моральних якостей, правдивість у професійній діяльності та повсякденному житті», *непідкупності*: «здатність бути стійким та безкорисливим у протидії матеріальному впливу під час прийняття рішень», *неупередженості*: «відсутність негативної або позитивної, заздалегідь сформованої суб'єктивної думки, відношення проти кого-, чого-небудь, здатність ухвалювати безсторонні, справедливі, об'єктивні рішення попри наявність симпатій, антипатій, суспільної думки», *сумлінності*: «старання, ретельне і відповідальне виконання своїх обов'язків, що свідчить про добросовісність професійної діяльності особи» [119].

Окремо зазначається, що Етична рада може використовувати для аналізу будь-яку відкриту інформацію, перш за все декларації особи, незалежно від територіальних та часових обмежень, враховує істотність будь-якого порушення, а також будь-які рішення національних чи міжнародних органів щодо перевірки судді не є наперед визначальними для Етичної ради.

Також власну Методологію оцінювання відповідності кандидатів на зайняття посади члена ВККС критеріям доброчесності та професійної компетентності, а також показники відповідності цим критеріям та засоби їх встановлення розробила Конкурсна комісія при ВРП та затвердила власним рішенням від 21 січня 2022 року. Так, ст. 4 Методології визначає критерій доброчесності через дублювання відповідної статті Закону: «кандидат на посаду члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України вважається таким, що відповідає критерію доброчесності, якщо він є незалежним, чесним, неупередженим, непідкупним, сумлінним, дотримується етичних норм та демонструє бездоганну поведінку у професійній діяльності та особистому житті, а також якщо немає сумнівів щодо законності джерел походження його майна, відповідності рівня життя кандидата або членів його сім'ї задекларованим доходам, відповідності способу життя кандидата його статусу» [130, ст. 95]. Перелік даних показників майже співпадає з переліком, встановленим у Методології Етичної ради, проте опис

показників є більш деталізованим. Так, показник *незалежність* розкривається наступним чином: «бути незалежним означає бути вільним від будь-якого впливу, спонукання, тиску, загрози та втручання з боку будь-кого та з будь-якої причини. Кандидат вважається таким, що демонструє незалежність, якщо у стороннього спостерігача відсутні обґрунтовані сумніви у тому, що кандидат у своїй минулій професійній діяльності діяв відповідно до застосовних правил професійної поведінки чи етики щодо незалежності» [119]. Так само показники чесність, неупередженість, непідкупність, сумлінність, пристойність, бездоганна поведінка, фінансові справи розкриваються з позиції самого змісту відповідного показника (який загалом збігається з подібними показниками в інших аналізованих документах), а також з позиції їх об'єктивної оцінки стороннім спостерігачем. Показник *чесність* означає: «не брехати, бути правдивим і щирим; кандидат вважається таким, що демонструє чесність, якщо у об'єктивного спостерігача відсутні обґрунтовані сумніви у тому, що кандидат у своїй минулій професійній діяльності діяв відповідно до застосовних правил професійної поведінки або етики щодо чесності, або у разі відсутності таких правил, якщо його поведінка спричинила б у об'єктивного спостерігача обґрунтовані сумніви у тому, що кандидат відповідатиме високим етичним стандартам, необхідним для того, хто оцінює/обирає суддів» [119]. Досить детальна увага приділяється показнику *бездоганна поведінка*, яка означає спроможність кандидата діяти завжди (а не лише на роботі) з честю та у спосіб, що відповідає займаній посаді, діяти без обману, шахрайства та фальсифікацій, бути добрим і доброчесним у своїх діях та за своєю природою. А щодо показника *фінансові справи*, то у Методології містяться 8 під-показників, через які він встановлюється. Так, «кандидат не відповідає цьому показнику, якщо у об'єктивного спостерігача виникли б обґрунтовані сумніви що рівень життя судді та членів його сім'ї відповідає законним, офіційним та задекларованим доходам» [119], в подальшому також розкривається термін «рівень життя», види доходів та майна, законні та незаконні джерела їх походження і т.д.

Висновки та пропозиції. Дослідження категорії доброчесності як одного з конституційних критеріїв відбору та призначення

кандидатів на суддівські посади, а також важливої складової кваліфікаційного оцінювання діючих суддів дає змогу дійти висновку, що це поняття з філософсько-етичної площини було перенесено у правову дійсність, проте чіткого правового визначення так і не отримало. Низка положень міжнародного та національного законодавства свідчить про встановлення категорії доброчесності через визначення її окремих показників (індикаторів), а також способів їх встановлення.

Порівняльний аналіз міжнародних практик оцінювання суддівських кадрів на відповідність критеріям доброчесності та професійної етики дозволяє дійти висновку, що найбільш прийнятним вважається підхід залучення до цього процесу представників громадськості чи інших (несуддівських) представників юридичних професій, що дозволяє вирішити проблему внутрішньої залежності, корпоративізму та прозорості даних перевірок. Запровадження в Україні Громадської ради доброчесності як допоміжного органу при Вищій кваліфікаційній комісії суддів з метою аналізу інформації та підготовки висновків щодо відповідності суддів/кандидатів критерію доброчесності вважаємо позитивним. Проте проблемним залишається сам статус відповідної інституції, а також роль та значення її висновків: через встановлення у законі можливості ВККС розглядати кандидатури без таких висновків, так само як і можливість не враховувати негативні висновки по кандидатам при прийнятті рішень (шляхом голосування більшою кількістю голосів) звели на вінець сам факт залучення громадськості до даного процесу. Вважаємо за необхідне посилити роль ГРД у процесі оцінювання суддів на доброчесність через встановлення обов'язкової юридичної сили її висновків для ВККС.

Перелік показників (індикаторів) доброчесності, визначених у міжнародних та національних нормативних актах дозволяє дійти висновку, що їх можна розподілити на кілька груп:

- особистісні, які характеризують внутрішні якості кандидата/судді (чесність, сумлінність, пристойність);
- фінансово-матеріальні, які характеризують фінансові справи судді та членів його сім'ї, їх рівень життя, відповідність витрат рівню законних доходів і т.д.

Враховуючи, що всі показники доброчесності є тісно взаємопов'язані, можна зазначити у той же час, що якщо перша група показників (індикаторів) може мати складнощі у об'єктивному їх оцінюванні, оскільки має внутрішню природу, може змінюватись під впливом різних життєвих ситуацій, то друга група є більш стійкою і такою, яка може бути вимірювана шляхом аналізу зовнішніх показників (рівень задекларованого доходу, вартість майна, у тому числі новопридбаного і т.д.). Саме тому фінансово-матеріальне становище судді є важливою складовою забезпечення не лише доброчесності суддівського корпусу, але й подолання корупції як найголовнішої передумови формування правової держави.

Система забезпечення доброчесності суддів на сьогодні виглядає таким чином: ВРП як ключовий орган суддівського врядування, відповідальний за формування високопрофесійного та доброчесного суддівського корпусу, окрім іншого формує персональний склад ВККС як допоміжного органу, що безпосередньо проводить перевірки суддів/кандидатів на відповідність критеріям професійної етики, компетентності та доброчесності, у зв'язку з чим встановлює порядок та способи таких перевірок, збирає необхідну для аналізу інформацію, оцінює її та надає відповідні висновки. Склад та порядок формування названих органів повністю відповідає міжнародним стандартам, які визначають перш за все необхідність забезпечення їх незалежності від інших гілок державної влади та посадових осіб (більшість у цих органах складають судді, обрані самими суддями). Вимогами до членів ВРП та ВККС окрім віку, досвіду та іншого висуваються також критерії доброчесності, відповідність якої мають забезпечувати вже органи, які призначають(обирають) відповідних членів. Як можна перекоонатись, у цьому процесі вбачається певна кругова взаємозалежність: судді, доброчесність яких має перевіряти ВРП, призначає половину її складу, які самі мають відповідати критеріям доброчесності. Отже об'єктивним та логічним вважаємо запровадження конкурсних комісій, які спеціально створені для оцінки кандидатів у члени ВРП та ВККС відповідності критеріям доброчесності. Екстраординарним заходом, застосованим Україною з метою підвищення рівня прозорості та об'єктивності таких перевірок, направленим

на розірвання кругової поруки та корпоративізму у судовій системі, вважаємо залучення до першого складу Конкурсної комісії (для перевірки членів ВККС) та Етичної ради (для перевірки членів ВРП) іноземних експертів. Такий захід, попри значний опір самої судової системи, а також численні побоювання окремих фахівців щодо втручання у незалежність судової влади, вважаємо виправданим та таким, що відповідає міжнародній практиці (зокрема, Європейського суду з прав людини). Також позитивні результати такого заходу підтвердились у процесі відбору суддів до Вищого антикорупційного суду України, де перевірку на відповідність критеріям доброчесності здійснювала ГРМЕ спільно з ВККС. Як наслідок, значна кількість кандидатів, які отримали негативні висновки щодо доброчесності від ГРМЕ, не пройшли на суддівські посади до ВАСУ.

Аналіз документів, розроблених суб'єктами, які здійснюють перевірку на доброчесність, дає змогу зробити висновок, що окрім певних стилістичних особливостей, вони загалом є схожими за визначеннями як самої категорії доброчесності, так і її показників (індикаторів). Вважаємо за доцільне розроблення єдиного спільного Порядку оцінювання на відповідність критеріям доброчесності всіх кандидатів на суддівські посади чи до складу суддівських рад, що убезпечило б від різних підходів до розуміння одних й тих самих показників, а також дало змогу самим кандидатам бути чітко обізнаними у відповідних вимогах.

У зв'язку з цим є актуальним аналіз конституційно-правових засад діяльності правоохоронних органів на сучасному етапі побудови правової держави.

Дане наукове дослідження спрямоване на з'ясування ролі та значення окремих принципів діяльності правоохоронних органів та принципів діяльності правоохоронних органів в процесі охорони і захисту прав людини, що впливає з проголошеного Україною курсу на європейську інтеграцію та адаптацію законодавства України до законодавства країн ЄС.

Приєднання України до загальноєвропейського простору означає її включення до процесу реалізації універсальних правових цінностей, серед яких одне з перших місць посідає забезпечення надійної охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина.

Правоохоронна діяльність, специфіка її реалізації та нормативне і організаційне втілення підстав її забезпечення становлять один з найважливіших напрямів досліджень сучасної юридичної науки. Треба зазначити, що питання визначення поняття, системи та принципів правоохоронної діяльності мають науково-теоретичну і практичну значимість для сучасної юридичної науки.

Перш за все необхідно звернути увагу, що вітчизняне законодавство не містить визначення «правоохоронної діяльності». Серед науковців не існує єдності в поглядах на це питання. Так, в Юридичній енциклопедії в «широкому сенсі правоохоронну діяльність зазначено як систему заходів, спрямованих на забезпечення виконання Конституції, законів та інших нормативно-правових актів держави; вказується, що здійснюють цю діяльність правоохоронні та інші державні органи, а також громадські організації» [143, с. 47]. Треба зазначити, що іноді до правоохоронної діяльності відносять також профілактику правопорушень та відновлення порушених прав.

Науковці І. Григоренко та А. Кучук відокремлюють такі групи підходів до визначення правоохоронної діяльності:

Перша група авторів (В. Ардашкін, О. Братко, В. Гойман, М. Коваль та ін.) – визначають ознаки і структуру правоохоронної системи та зазначають існуючу двояку інтерпретацію поняття «правоохоронна система»:

а) вузьку (прирівнювання правоохоронної системи із системою правоохоронних органів);

б) широку (як сукупність державно-правових принципів, методів і гарантій, що забезпечують захищеність громадянина та людини від протиправних дій або без діянь).

Таким чином, можливо зробити висновок, що елементом правоохоронної системи є правоохоронні органи та інші елементи, що перебувають у взаємодії.

Друга група авторів (Ю. Ведерніков, В. Лазарєв, О. Негодченко, О. Тюріна, М. Хавронюк) вважають, що правоохоронна система є різновидом правозастосовної діяльності, яка (діяльність) є однією зі специфічних форм реалізації норм права. При цьому автори не вказують на місце і значення принципів правозастосовної діяльності, не висвітлюючи окремо поняття правоохоронних органів.

Третя група науковців (В. Гойман, В. Лазарєв, А. Моршинін та ін.) відносять до поняття «правоохоронні органи» до категорії державних і недержавних органів [144, с. 43].

Міжнародний досвід свідчить про те, що чимало країн світу у забезпеченні правопорядку та безпеки покладаються на недержавні суб'єкти правоохоронної діяльності, що вбачається цілком доцільним. Однак необхідно деталізувати, що правоохоронною діяльністю можуть займатись державні або недержавні органи, наділені такою компетенцією з боку держави (наприклад, надання державою ліцензії органу/організації, який/яка може вчиняти правоохоронну функцію).

При цьому треба наголосити, що Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» надає чітке визначення, що таке правоохоронні органи – це «органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, Бюро економічної безпеки України, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції» [145].

Отже, у зв'язку з відсутністю у чинному законодавстві єдиного поняття «правоохоронна діяльність» визначається науковцями по-різному.

Так, О.Бандурка зазначає, що це «діяльність, що здійснюється з метою охорони права спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів впливу в точній відповідності до закону та за неухильного дотримання встановленого ним порядку» [146]. А В. Гірич наполягає, що це «система контролю-ревізійних, оперативно-розшукових, кримінально-процесуальних та адміністративно-примусових заходів, які здійснюються у порядку, визначеному законодавством, з метою підтримання правопорядку, виявлення і безпосереднього припинення правопорушень, що підпадають під дію Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також виконання кримінальних і адміністративних санкцій щодо правопорушників» [147]. В. Фатхутдінов вказує, що це «здійснювана на основі Конституції і в межах наданих повноважень нормативно й процесуально регламентована охоронна діяльність спеціальних органів держави й посадових осіб, спрямована на забезпечення виконання нормативно-правових актів, зміцнення законності та правопорядку, гарантування й забезпечення конституційних прав та інтересів громадян» [148]. А О. Скакун стверджує, що це «правова форма діяльності держави, спрямована на охорону суспільних відносин, урегульованих правом, захист індивіда від правопорушень і притягнення винних до відповідальності» [149]. М. Корнієнко вказує, що це «правова форма діяльності компетентних органів держави з профілактики і припинення правопорушень, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності» [150, с. 36]. А О. Негодченко зазначає, що це «владна діяльність, яка здійснюється уповноваженими державою органами на підставі закону й у встановленому ним порядку з метою охорони і захисту прав та законних інтересів громадян, державних і громадських формувань шляхом застосування правових заходів впливу» [151].

Аналізуючи думки зазначених вище та інших авторів, можна зробити висновок, що правоохоронна діяльність – це особливий вид правозастосовної та правоохоронної діяльності компетент-

них державних органів, який спрямований на охорону прав і свобод людини та основних конституційно-правових принципів з метою профілактики і припинення правопорушення, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності.

Можемо дійти наступних висновків щодо основних ознак правоохоронної діяльності:

- направленість на охорону прав і свобод людини та основних конституційно-правових принципів;
- реалізується у відповідній процесуальній формі;
- здійснюється компетентними державними органами.

Відсутність єдності у підході науковців до розуміння поняття «правоохоронної діяльності» ускладнює створення ефективного правозахисного механізму, реалізацію в життя основних конституційних принципів та, як слідство, виконання головного обов'язку держави щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

У зв'язку з тим, що правоохоронна діяльність відіграє велику роль у державі, виникає необхідність відокремлення принципів її діяльності.

Принципи – це особлива філософська, абстрактна, динамічна категорія, яка пов'язана, в тому числі, з етапом історичного розвитку держави. Деякі аспекти в розумінні принципів вимагають постійного дослідження і доопрацювання.

Як слушно зазначає А.М. Колодій: «Принципи є соціальними явищами як за джерелом виникнення, так і за змістом: їх виникнення зумовлюється потребами суспільного розвитку і в них відображаються закономірності суспільного життя. Головними джерелами цих принципів є політика, економіка, мораль, ідеологія, соціальне життя.

Виникнення загальносоціальних принципів є необхідною умовою наступного їх закріплення у вигляді юридичних принципів і норм, тому що свідчить про актуальність їх для суспільства і необхідність їх юридичного оформлення. Саме так у надрах громадянського суспільства, в межах правоутворення, за допомогою юридичної практики зароджуються нові юридичні принципи, що еволюційно відмінюють дію застарілих, не актуальних принципів» [152, с. 44].

Як слушно зазначає В. Боняк, «погляд наукової і навчальної юридичної літератури свідчить про вживання науковцями різних термінів, які до того ж знайшли свою об'єктивацію в нормах

конституційного законодавства, що надає можливість у найбільш загальному вигляді визначити принципи як основоположні ідеї, начала, вихідні положення, що є умовою існування державно-організованого соціального організму» [153, с. 108].

В. Боняк, аналізуючи інтерпретації слів, зазначає, що ««засади», «основи», «принципи» ці терміни розглядаються вченими як синоніми, про що свідчить трактування:

- а) «засади» – через основи, вихідні положення, принципи, начала;
- б) «основ» – через засади, принципи та вихідні положення;
- в) «принципів» – через основи, начала або як основне та вихідне положення» [153, с. 108].

Доречно вказати на поняття та сутність терміну «засада», який зазначається в Конституції України (ст. 129). Можна дійти висновку, що вона є тотожною зі змістом терміну «принцип». Принципи завжди виступають соціально обумовленими фактами, які відображаються у системі права, що водночас віддзеркалює рівень правової культури суспільства та етап історичного розвитку держави.

Як наголошує О. Скакун, «принципи – це об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які висуваються до учасників суспільних відносин з метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. У принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації» [149].

Крім того, дослідники теорії держави та права є прихильниками того, що принципами правоохоронної діяльності є лише такі ідеї та положення, що набули формального виразу у нормах права. З цим не можна погодитись, адже не завжди право випереджає ті правовідносини чи принципи, які є у державі. Скоріше право фіксує вже сформовані відносини, які є у державі. Наприклад, в жодному спеціальному законі не зазначений принцип здійснення дискретних повноважень. Однак на практиці правоохоронні органи реалізують цей принцип. При цьому треба зауважити, що взагалі існує розрізненість у принципах правоохоронної діяльності, яка потребує уніфікації та єдиної систематизованої доктрини.

Вищенаведене дозволяє зробити висновок, що до під понять принципів діяльності правоохоронних органів слід розуміти

систему визначених і закріплених у нормативно-правових актах основоположних ідей, які характеризуються універсальністю, загальною значущістю, імперативністю та є підґрунтям для існування правоохоронних органів.

На підставі вищенаведеного можливо виділити наступні ознаки принципів діяльності правоохоронних органів:

– **Універсальність**, що означає загальний характер, який реалізується у застосуванні принципів правоохоронної діяльності усіма правоохоронними органами.

– **Загальна значущість**. Принципам властиві ідеологічні властивості, що означає, що вони, як і право загалом, є формою суспільної ідеї, тобто виконують функцію загального закріплення суспільних відносин.

– **Імперативність**, що означає, що принципи зафіксовані у праві та, як слідство, набувають значення загальних правил поведінки, які мають загальнообов'язковий, владний характер.

– **Специфічний предмет впливу** – суспільні відносини, в межах яких здійснюється формування та діяльність правоохоронних органів держави.

Слід також зазначити, що від юридичних норм їх відокремлює їх імперативність, безумовність та загальне відображення в них найважливіших закономірностей суспільства на даному історичному етапі. Принципи вносять одноманітність у всю систему юридичних норм, забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин і закріплюють усі компоненти юридичної надбудови. Принципи мають також самостійний вплив на суспільні відносини.

Підходи до класифікації принципів правоохоронної діяльності ґрунтуються на різних підставах, однак за джерелом закріплення та колом суб'єктів, на які поширюється їхній вплив, вони поділяються на:

1) загальні (універсальні), що закріплені в Конституції України – ними керуються всі органи публічної влади та правоохоронні органи. До них можна віднести: верховенство права; реальність прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини і громадянина; гуманізм; взаємна відповідальність особи і держави.

2) спеціальні, що закріплені в спеціальних законах, які регулюють статус окремих правоохоронних органів (закони України «Про

Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про прокуратуру», «Про Національне антикорупційне бюро України» та ін.).

Подальше розкриття змісту принципів (засад) діяльності правоохоронних органів має здійснюватися з урахуванням сучасного етапу історичного розвитку держави.

4.2. Особливості реалізації конституційно-правового принципу верховенства права в правоохоронній діяльності

Зміст принципів діяльності правоохоронних органів завжди відображає історичний розвиток держави. Серед загальних принципів перше місце посідає **верховенство права**. Це базовий принцип, який є підґрунтям не тільки правоохоронної діяльності, а усієї діяльності країни.

Перші згадки про верховенство права та його застосування датуються XIX ст. та пов'язані з британським юристом А. Дайсі. Однак, в ті часи верховенство права у Великобританії розуміли насамперед як панування в державі судових рішень. Це зумовлювалось особливостями загальної системи права – прецедентного права. При цьому найбільшого розквіту теорія верховенства права досягла в країнах континентальної системи права.

Вплив епохи того часу і сформував базове усвідомлення даного принципу як найвищу цінність природних прав і свобод особи у європейських країнах, а згодом дія та усвідомлення цього принципу відобразилось у законодавстві нашої країни.

Ст. 8 Конституції України зазначає: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» [154]. Дотримання фізичними та юридичними особами цього принципу гарантує на практиці втілення ідеї правової держави.

Як слушно вказано в Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004: «Особливості втілення верховенства права вимагає від держави його реалізацію у правотворчій та правозасто-

совній діяльності, зокрема, у законах. Вони, в свою чергу, повинні бути за своїм змістом пронизані рівністю, свободою, соціальною справедливістю тощо» [155]. Випадки порушення цих принципів, недотримання або неузгодженості законодавства з такими положеннями проявлялися повсякчас.

Основні принципи спочатку імплементувались через законодавче або конституційне закріплення, однак вимагали подальшого тривалого процесу їх імплементатії, застосування, практичного втілення. Однак була відсутня єдина концепція реалізації цих принципів, що призвело до розрізненості законодавства.

При цьому слід наголосити, що реалізацію верховенства права можливо розглядати у широкому сенсі. Прояв у державі верховенства права повинен бути не лише на нормотворчому та правозастосовному рівні, а ще й на рівні культури, традицій і моралі конкретної держави. Це все зумовлено певним історичним періодом розвитку країни. Тому верховенство права неможливо насаджати в примусовому порядку, у такому разі повноцінної реалізації даного принципу може не статися, адже традиція, мораль і культура «вказуть» на певний етап розвитку держави та унеможливлять реалізацію даного принципу в повсякденному житті, а не тільки на «папері».

Україна визначена як правова держава у ст. 1 Конституції України: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [154].

Реалізація на практиці принципу правової держави (у вигляді сукупних ідей) та верховенства права вказує нам на сучасний стан розвитку країни.

Хоча вітчизняна юридична думка з огляду на історичний аспект неоднозначно і дещо специфічно визначає принцип верховенства права, а саме як пріоритет Конституції та конституційних положень у правовій системі, що вказує на нормативістський підхід до розуміння права. Таке розуміння даного принципу в нашій країні є превалюючим, хоча останнім часом з'являються прихильники доктрини природного права. При цьому слід мати на увазі, що кожна держава, враховуючи особливості правової системи, повинна розбудувати ефективне середовище для утвердження цих принципів.

Можна дійти висновку, що особливості такого розуміння принципу верховенства права у вітчизняній правовій думці зумовлено історичним розвитком національної правової системи, що існує сьогодні й існувала раніше, яка формувалась в певних культурних умовах. Тому варто пам'ятати історичний розвиток саме нашої країни та у зв'язку з цим намагатися адаптувати принципи діяльності правоохоронних органів. Право, як і культура, проходить різні перетворення – зароджується, поширюється, зберігається, руйнується. Джерела права, правосвідомість, механізм реалізації права, система правових санкцій визначають винятковість правового життя в умовах певного соціокультурного простору.

Важливо пам'ятати про відмінності права у різних культурах і цивілізаціях, зокрема, в рамках західної та східної культури. Культурно-історичний підхід дозволяє уникнути, з одного боку, невиннованої модернізації смислових значень, а, з іншого, виокремити в них ті смислові конструкції, котрі можуть бути основою для вироблення поняття верховенства права у природній доктрині, відповідаючи сучасному стану науки.

Вищевикладене знаходить своє підтвердження у Рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 р., яке надає чітку характеристику верховенству права як пріоритету в суспільстві, а саме: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо.

Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи» [155].

Принцип верховенства права і принципу верховенства закону та їх розбіжності зумовлені відмінностями розуміння права та закону. Право та його домінуюча роль у життєдіяльності громадянського суспільства і функціонуванні держави надає змогу зробити висновок, що право є ширшим за змістом, ніж закон. Принцип верховенства права передбачає потребу відповідності закону праву, оскільки не кожен закон може бути правовим. Здається, що право можливо розглядати не як акт державної влади, а як соціальний феномен, пов'язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм. Разом з тим право однозначно має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами, свободами людини і громадянина.

Слід наголосити, що закон може суперечити праву та взагалі не мати правового змісту, при цьому форми втілення та вираження права не обмежені лише законом.

Звернемо увагу на деякі положення національного законодавства, зокрема, у Законі України «Про Службу безпеки України» взагалі відсутнє посилання на принцип верховенства права, а отже необхідність дотримання цього принципу у повсякденній роботі органу.

Лише ст. 4 Закону зазначає: «Правову основу діяльності Служби безпеки України становлять Конституція України, Закон та інші акти законодавства України, відповідні міжнародні правові акти, визнані Україною» [156]. Надалі ст. 3 Закону України закріплює, що: «Діяльність Служби безпеки України, її органів і співробітників ґрунтується на засадах законності» [156]. Можна дійти висновку, що законодавець ототожнює закон та право при написанні даного нормативного акту. Однак з цим не можна погодитись через підстави, вказані вище.

Крім того відсутність посилання на принцип верховенства права може виразитися у свавіллі з боку цього органу. Як слідство, може статися порушення основних принципів діяльності правоохоронних органів: принципу взаємної відповідальності особи та держави, принципу гуманізму та принципу реальності прав, свобод, обов'язків людини і громадянина тощо. Причому у зв'язку з тим, що принципи діяльності правоохоронних органів взаємопов'язані, порушення одного принципу неминуче призведе до порушення інших принципів.

Аналізуючи вищенаведене, можна дійти висновку, що законодавець на час прийняття Закону розглядав принцип верховенства права саме у сенсі пріоритету Конституції та конституційних положень у правовій системі, що вказує на нормативістський підхід до розуміння права.

Одночасно дуже чітко в Законі України «Про Національну поліцію» зазначені принципи верховенства права та законності. Законодавець ще і деталізує їх трактування. Так, п. 1 ст. 6 Закону України «Про Національну поліцію» зазначає, що *«поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави»* [157]. Під принципом законності законодавець розуміє те, що поліція має діяти виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України.

Можемо дійти висновку, що така позиція законодавця вказує на його «європейській підхід» до визнання принципу верховенства права у доктрині природного права, що, перш за все, вказує на те, що жодний орган публічного права не може зменшити обсяг прав людини, які належать їй.

Слід звернути увагу, що принцип законності в діяльності правоохоронних органів та організацій полягає у чіткому, неухильному дотриманні та виконанні приписів закону. При цьому закон зазначає потребу використання правоохоронними органами гарантованих їм прав для виконання покладених на них чинним законодавством завдань, але таким чином, щоб заходи, які будуть при цьому застосовані, не виходили за межі, встановлені законом. Ця теза знаходить своє відображення у п. 3 ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію»: «Накази, розпорядження та доручення вищих органів, керівників, посадових та службових осіб, службова, політична, економічна або інша доцільність не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України» [157].

Саме таке розуміння цього принципу є вкрай важливим з огляду на усунення негативних соціальних явищ, зниження темпів правопорушень, здійснення заходів щодо зниження рівня соціальної апатії у суспільстві, зневіру у силі закону та влади.

Зараз після реформування силових відомств приходить нове розуміння поліцейської діяльності та правоохоронних органів в цілому, в основі якої – перехід від репресивної моделі, тобто виявлення, розслідування злочинів та покарання правопорушників, до моделі, метою якої є служіння громадянам з акцентом на попередження правопорушень та спільну роботу з населенням. Правоохоронні органи розглядаються в межах своєї діяльності як «помічник» для громадян. При цьому загальносвітовий прогрес у галузі прав людини та громадянина призводить до появи нових способів та механізмів захисту прав людини, адже правове регулювання, як правило, регулює існуючі правовідносини і не розраховане на появу нових форм.

Тому дуже велике значення відводиться принципам діяльності правоохоронних органів, як основі у справі зміцнення та розвитку загальноєвропейських цінностей. Для ефективності правоохоронної діяльності дуже важливо, щоб правоохоронні органи, зокрема, поліція поважали права людини, законність і принципи демократії – інакше ці загальноєвропейські цінності опиняться під загрозою.

Аналогічна позиція законодавця знаходить своє підтвердження у Законі України «Про Національне антикорупційне бюро України», у п. 1,3 ст. 3 якого зазначено: «основними принципами діяльності Національного бюро є: 1) верховенство права; ... 3) законність» [158].

Однак у даному Законі законодавець теж проігнорував деталізацію принципів для подальшої успішної роботи правоохоронного органу. Лише зазначив у ст. 3 Закону, що основним із принципів діяльності Національного бюро є «верховенство права».

Така невизначеність у Законі може призвести до свавілля з боку правоохоронних органів. Зазначимо, що абзац дев'ятий підпункту 4.3 пункту 4 мотивувальної частини Рішення Великої палати Конституційного Суду України стверджує, що «принцип правової визначеності вимагає від законодавця чіткості, зрозумілості, однозначності правових норм, їх передбачуваності (прогнозованості) для забезпечення стабільного правового становища людини» [159].

Слід визнати, що вищевказані приклади висвітлюють недоліки, які тягнуть за собою порушення правової визначеності, наявні у новому законодавстві.

Відтак, враховуючи зазначене, необхідно вжити заходи щодо дотримання принципу правової визначеності при підготовці нормативного акту до прийняття, що дозволить запобігти вказаним дефектам та припинить негативну практику постійного «удосконалення законодавства» через внесення змін до щойно прийнятої норми.

Слід визнати доцільним, що процес подолання існуючих прогалин та удосконалення правових механізмів має відбуватися поступово та безперервно.

Пронизаним цими принципами має бути і законодавство, і правозастосовна діяльність.

Таким чином варто погодитись, що принцип юридичної визначеності є одним із елементів верховенства права, законодавець не повинен надавати можливість для порушення з боку органу публічного права для уникнення відповідальності у разі порушення принципу – верховенства права. Можна дійти висновку в необхідності уніфікації основних принципів правоохоронної діяльності та систематизувати підхід до визначення принципу верховенства права у правоохоронній діяльності й відобразити це у чинному законодавстві.

Підсумовуючи та враховуючи зміст ст. 8 Конституції України та практику Конституційного Суду України, верховенство права слід розуміти, зокрема, як механізм забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій державної влади.

Згідно з абзацем 3 пункту 4 мотивувальної частини Рішення Великої палати Конституційного Суду України: «Верховенство права як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права необхідно розглядати, зокрема, в контексті таких основоположних його складових: принцип законності, принцип поділу державної влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду» [160].

Таким чином, верховенство права повинно обмежувати діяльність правоохоронних органів завчасно регламентованими правилами, які нададуть можливість передбачити хід дій, що можуть застосовувати правоохоронні органи у конкретних правовідносинах. Це дозволить суб'єктам цих правовідносин передбачувати певний результат.

Проаналізувавши деякі нормативні акти у сфері діяльності правоохоронних органів, можна дійти до висновку, що не завжди вказується взагалі принцип верховенства права. При цьому кардинально різні підходи до трактування принципу верховенства права, а саме нормативістський підхід властивий для актів, прийнятих до 2015 року, а застосування природної доктрини – в актах, прийнятих пізніше. З цього приводу можливо дійти до висновку про необхідність формування єдиної думки щодо трактування принципу верховенства права ще на етапі прийняття закону. Адже така розрізненість не дає можливості функціонування правоохоронних органів, як єдиного та цілісного механізму, що, безумовно, може відобразитись на якості роботи та формуванні негативного ставлення до правоохоронних органів. Проте чітке зазначення і визнання принципу верховенства права допоможе уникнути зловживання службовими правами з боку правоохоронних органів, що призведе до підвищення довіри з боку населення. Криза єдності у підході не лише законодавця, але й науковців до розуміння поняття «верховенства права» ускладнює створення ефективного правозахисного механізму, реалізацію принципу верховенства права, виконання головного обов'язку держави щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Можемо дійти висновку, що будь-яка правова держава в сучасному світі повинна базуватися на основних засадах демократичного суспільства, одним з важливіших аспектів в якому є принцип верховенства права та законності, а також деяким іншим важливим принципам, без яких називатися правовою держава не може і, як слідство, не вбачається можливим, щоб належним чином виконували свої основні функції правоохоронні органи. При цьому ці принципи між собою пов'язані, але в діяльності правоохоронних органам не є рівнозначними. Тому саме верховенство права робить правову систему справедливою, а отже, ефективною, формує фундамент демократичної та правової держави.

Таким чином, необхідно переосмислити змістовне наповнення принципу верховенства права в аспекті організації та функціонування правоохоронних органів України та сформулювати єдину національну правову доктрину, що допоможе сформулювати основні

цільові установки та пріоритетні напрями вдосконалення правового регулювання правоохоронної діяльності, реформування системи правоохоронних органів, вдосконалення їх оснащеності.

4.3. Особливості реалізації принципу поділу влади щодо правоохоронної діяльності

Основні положення принципу поділу державної влади відображаються у ст. 6 Конституції України, яка зазначає, що: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України».

Цей принцип є основою будь-якої демократичної і правової держави. Завдяки впровадженню цього принципу у Основному Законі стало можливим реалізувати надійні перешкоди щодо абсолютизації влади. Як слідство, це дозволило створити надійну систему охорони прав людини.

А.М. Колодій зазначає, що принцип поділу влади: «це модель побудови державного апарату, за якою влада в державі має бути поділена між законодавчими, виконавчими та судовими органами, при цьому кожна з влад стосовно інших самостійна і незалежна, що виключає можливість узурпації всієї влади в державі якоюсь однією особою чи окремим органом» [161].

Вперше концепція поділу державної влади знаходить своє відображення у «Пакті й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р.) [162].

Детальний аналіз поняття «правоохоронні органи України» свідчить про те, що майже всі державні організації правоохоронного спрямування (наприклад, ст. 1 п. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» зазначає, що «Національне антикорупційне бюро України (надалі – НАБУ) є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом» тощо) відносять до виконавчої гілки влади, з цим не можна погодитись і ось чому.

На даний час виникла ланка певних правоохоронних органів, зокрема, прокуратура України, Національне антикорупційне бюро

України (надалі – НАБУ), Державне бюро розслідувань (надалі – ДБР), які неможливо вписати в класичну модель поділу державної влади і водночас вони не зазначені як самостійні гілки влади в Україні. Наділення їх особливим статусом не вирішує суть проблеми.

Останні роки істотно змінилася система державного та громадського контролю за правоохоронними органами. Зазначений аспект реформування повинен знайти своє відображення і в механізмі управління державою.

Треба зазначити, що для сучасних держав принцип поділу влади має розглядатися як базовий в організації державного механізму. Разом з тим, положення про існування в державному механізмі тільки законодавчої, виконавчої та судової галузей влади є тільки відправною точкою у формуванні сучасного механізму управління.

Обґрунтування необхідності формування нових галузей влади та модифікацію традиційних гілок влади є необхідним етапом історичного розвитку багатьох держав, зокрема, України.

Враховуючи наведені положення, слід звернути особливу увагу на визначення та характеристику так званих нетипових гілок влади – в даному випадку формується «контрольно-наглядова» гілка влади.

Треба зазначити, що за часів Конституції Пилипа Орлика не існувало історичної необхідності в «контрольно-наглядовій» гілці влади. При цьому важливо, що «нова» гілка державної влади прибутанна конкретній державі, де виникла необхідність такого поділу. Необхідно відзначити, що в нову гілку влади входять лише ті органи, які не вписуються в класичний тригілковий розподіл влади (наприклад, у нашій країні органи прокуратури не вписуються ані в систему законодавчих, ні виконавчих, ні судових органів).

При цьому можливо наголосити, що необхідність формування «нової» гілки влади не завжди є необхідним, оскільки застосовується тільки до тих держав, де виникла така практична необхідність, наприклад, як в нашій країні, в якій вже функціонує певна ланка правоохоронних органів з особливим статусом.

Еволюція суспільства веде до еволюції держави, що передбачає розвиток і трансформацію органів державної влади. Тому виділення нової гілки влади є повністю логічним та обґрунтованим етапом.

Зміни, що відбуваються в країні, не могли не торкнутися своїм впливом основних інститутів, які здійснюють державний контроль і нагляд. Практика розвитку системи контрольно-наглядової влади йде шляхом виділення в самостійні органи та інститути: органу нагляду за законністю – прокуратура, в антикорупційній сфері – НАБУ та ДБР.

Можливо виділити певні ознаки, які притаманні «контрольно-наглядовій» гілці влади. По перше, необхідність визнання (формування) особливих спеціалізованих та водночас однорідних державних органів, що займають своє місце в цілісному державному механізмі.

Такі органи вже діють та виконують свої особливі функції, при цьому наділені ще й особливим статусом. До цих правоохоронних органів в Україні можливо віднести органи прокуратури, Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань та деякі інші. З часом всі органи з особливим статусом, які виконують правоохоронну функцію, повинні бути виділені в певну гілку та створити більш цілісний механізм державного управління в галузі контролю та нагляду.

У зв'язку з цим можна виділити таку наступну ознаку «контрольно-наглядової» гілки влади – самостійність, яка повинна реалізовуватись в самостійності при виконанні своїх специфічних завдань і функцій. Так, відповідно до п. 1 ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України»: «Національне антикорупційне бюро України є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних та інших кримінальних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових» [158]. Окремо у ст. 4 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» зазначені гарантії незалежності та самостійності при виконанні своїх повноважень.

Аналогічно зазначено правовий статус Державного бюро розслідувань: у п. 1 ст. 4 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» закріплено, що «незалежність Державного бюро розслідувань від незаконного втручання у його діяльність гарантується, зокрема, визначеними цим та іншими законами: 1) спеціальним

статусом Державного бюро розслідувань, особливим порядком, фінансування та організаційного забезпечення діяльності» [163]. Закон України «Про прокуратуру» теж зазначає положення про гарантування незалежності від будь-якого впливу [164].

При цьому необхідно звернути увагу, що ані органи прокуратури, ані НАБУ та ДБР неможливо віднести до органів центральної виконавчої влади.

Невірним слід визнати віднесення цих органів до виконавчої гілки державної влади. Підтвердженням цього може бути й те, що функції вищезазначених правоохоронних органів мають мало спільного з функціями виконавчої влади. Так, наприклад, повноваження виконавчої влади мають управлінський характер. Прокуратура або інший з вищеназваних органів не здійснює управління державними справами. У правовідносинах з органами виконавчої влади діяльність прокуратури носить наглядовий характер, що має вираз в слідкуванні з боку прокуратури за дотриманням цими органами та їх посадовими особами законів та відповідністю закону прийнятих ними правових актів.

У правовідносинах з органами виконавчої влади НАБУ виконує контрольно-наглядову функцію. Зазначене положення знаходить своє закріплення, наприклад, у п. 4 ст. 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України»: «Національному бюро та його працівникам для виконання покладених на них обов'язків надається право: знайомитися в державних органах, органах місцевого самоврядування із документами та іншими матеріальними носіями інформації, необхідними для попередження, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до підслідності Національного бюро, або виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості, у тому числі такими, що містять інформацію з обмеженим доступом» [158]. Тобто у разі виявлення ознак правопорушень з боку виконавчої влади НАБУ повинно негайно вчинити всі дії, які направлені на попередження, виявлення, припинення та розслідування кримінального правопорушення. А отже в діяльності НАБУ вбачається контроль за органами виконавчої влади.

Необхідно зазначити, що органи ДБР теж виконують контрольно-наглядову функцію у правовідносинах не тільки з виконавчою гілкою влади, а ще й з судовою. Так, згідно зі ст. 5 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» зазначає завдання серед, яких: «Державне бюро розслідувань вирішує завдання із запобігання, виявлення, припинення, розкриття і розслідування: 1) злочинів, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до частини першої статті 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до першої – третьої категорій посад державної служби, суддями та працівниками правоохоронних органів, крім випадків, коли ці злочини віднесено до підслідності детективів Національного антикорупційного бюро України» [163].

Отже, аналізуючи законодавство, можна дійти висновку, що фактично вже створена та функціонує контрольно-наглядова гілка влади. У зв'язку з цим виникає необхідність внесення відповідних змін до Конституції України та інших нормативно-правових актів з метою узгодження законодавства.

Наступна ознака, яка притаманна «контрольно-наглядовій» гілці влади, має впливати з особливостей діяльності. Необхідно зазначити, що кожній гілці влади притаманні специфічні форми, методи і процедури її діяльності або призначення посадових осіб цих органів. Такі особливості можна відстежити і у контрольно-наглядовій гілці влади. Наприклад, існує особливий порядок призначення Генерального прокурора (ст. 40 Закону України «Про прокуратуру»). Можна спостерігати й особливості організації і діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (ст. 8 Закону України «Про прокуратуру»). Особливий порядок добору, призначення та звільнення Директора Державного бюро розслідувань, а також вичерпний перелік підстав для припинення його повноважень визначений у Законі України «Про Державне бюро розслідувань». Порядок конкурсного відбору та призначення Директора Національного бюро теж має свої особливості, які закріплені у ст. 7 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України».

Таким чином, з урахуванням вищенаведеного можливо дійти висновку про те, що гілка влади – це організаційно-правова форма

певного державного апарату управління в суспільстві. В даному випадку апарат управління наділений специфічними функціями (контрольна та наглядова), які реалізуються у повсякденній роботі з метою балансування в цілому державного апарату. Важливим аспектом є здійснення саме державно-владних повноважень, які представляють собою сукупність прав і обов'язків здійснювати юридичний вплив на суспільні відносини, що виникають у певній публічно-правовій сфері з метою їх правового регулювання.

У сучасних умовах розвитку правової держави проблеми державного контролю набувають найважливішої теоретичної та практичної значущості. Політичні, економічні та соціальні зміни в Україні, зокрема, реформування правоохоронних органів супроводжуються суттєвим реформуванням усієї системи державного контролю.

Система правоохоронних органів України за часи реформування претерпіла значних змін, і на даний час неможливо державні організації правоохоронного спрямування відносити до виконавчої гілки влади. З аналізу чинного законодавства вбачається, що такі правоохоронні органи, як прокуратура України та Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань не вписуються в класичну модель поділу державної влади. Проте, на жаль, законодавством не встановлено, що це самостійні гілки влади в Україні.

Практика розвитку системи контрольно-наглядової влади йде шляхом виділення в її межах самостійних органів та інститутів. Варто звернути увагу, що всі організації правоохоронного спрямування при всій їх відмінності, крім особливого місця у системі поділу влади, об'єднані функціональною єдністю. Вони здійснюють функції контролю, нагляду і спостереження.

Таким чином в Україні є органи державної влади, які не належать ні до однієї з трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. У той же час ці органи вже створені та діють на території України відповідно до чинного законодавства. За своїм статусом вони є незалежними та самостійними органами державної влади. Профілюючи роль контролю у діяльності органів державної влади дозволяє визначити їх як четверту – контрольно-наглядову – гілку державної влади. Це викликано і тією обставиною, що віднести до якогось іншого виду влади ці спеціалізовані контрольні органи

без відповідних застережень неможливо. Треба наголосити, що на сучасному етапі розвитку державної влади вона має безліч видів та підвидів, в тому числі і таких, які за своїм значенням не нижчі за законодавчу, виконавчу та судову гілки.

При цьому необхідно відзначити, що без належно організованих, чітко врегульованих та незалежних державних органів контролю та нагляду неможливо сформувати повноцінну правову державу, в якій захист прав і законних інтересів громадян є першочерговим завданням. При цьому необхідно сформувати та налагодити тісний зв'язок, злагоджену взаємодію всіх органів контролю та нагляду, що володіють відповідними повноваженнями та відповідальністю. За результатами такої взаємодії необхідно створити необхідні умови для оформлення єдиної системи державного контролю та нагляду.

Звісно ж, що за період відокремлення контрольно-наглядової гілки влади в Україні комплексний аналіз питань контролю та нагляду, практики їх здійснення актуалізується і набуде підвищеного наукового і, що особливо важливо, практичного інтересу у контексті проведеної в країні політико-правової реформи, характеризуючи собою один із напрямів державної політики.

Тільки контроль, який здійснюється не у зв'язку з функціонуванням законодавчої, виконавчої або судової влади, а як єдина функція державної влади, може бути всебічним, всеохоплюючим і дозволить забезпечити реальну демократичність функціонування всього державного механізму в умовах формування правової держави.

4.4. Співвідношення принципу реальності прав, свобод, обов'язків людини і громадянина та принципу гуманізму

Права і свободи людини і громадянина є найбільш значущі результати правового розвитку суспільства та один із важливих інститутів, актуальність якого не спадає з роками. Починаючи з найдавніших часів і аж до наших днів, коли права людини стали неодмінною категорією демократичної правової держави та діяльності правоохоронних органів, дана інституція не втратила своєї актуальності.

Вжиття принципу реальності прав, свобод, обов'язків людини і громадянина можливо лише в купі з принципом гуманізму, який визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Тобто, принцип гуманізму є підґрунтям для застосування принципу реальності прав, свобод, обов'язків людини і громадянина. Застосування на практиці та в безпосередній щоденній роботі правоохоронних органів принципу гуманізму виражається у принципі реальності прав, свобод, обов'язків людини і громадянина.

Актуально це питання постає сьогодні, коли продовжує будуватися правова держава, формується громадянське суспільство і активно відбуваються інтеграційні процеси. Як слідство, неможливо принизити значення гуманістичних ідей для вітчизняної правової системи. В основі врегульованих і охоронюваних правом суспільних відносин завжди мають бути гуманістичні ідеї, які, в свою чергу, будуть впливати на методи правового регулювання, на позиції учасників правовідносин, особливо в діяльності правоохоронних органів.

Принцип гуманізму та принцип реальності прав, свобод, обов'язків людини та громадянина зумовлює необхідність обов'язкового орієнтування при здійсненні правоохоронної діяльності на невід'ємні (природні) права і свободи людини. Це права людини на життя, здоров'я, повагу до гідності, свободу та особисту недоторканність, свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань тощо. Правоохоронна діяльність покликана охороняти особу, її життя, особисту недоторканність, честь і гідність тощо. Реформування та метаморфози сучасного світу, які тривають у багатьох країнах, та розвиток громадянського суспільства визнає ідеї, згідно з якими без поваги свобод, гідності людини правоохоронна діяльність не може визнаватись ефективною.

Слід зазначити декілька цікавих аспектів. По-перше, правоохоронна діяльність покликана забезпечувати безпеку людини, яка має вираз в охороні життя, здоров'я, честі та гідності особи. Треба зазначити, що гуманізм у правоохоронній діяльності включає в себе два аспекти: «ставлення до людської особистості як об'єкта кримінально-правового впливу» та «об'єкта кримінально-право-

вої охорони», що впливає з діючого законодавства. Перше положення знайшло своє закріплення в ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України: «Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням» [165].

Гуманізм, як об'єкт кримінально-правової охорони, має законодавчий вираз у ч. 2 ст. 65 КК України: «Більш суворий вид покарання із числа передбачених за вчинений злочин призначається лише в разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових злочинів» [165]. Діяльність правоохоронних органів на практиці, перш за все, була спрямована на дотримання прав і свобод саме особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, в той час як поза увагою могли залишитись інтереси інших осіб, наприклад, потерпілої особи, особи, яка знаходилась на утриманні засудженого. Однак дана теза потребує додаткового вивчення в межах окремої монографії.

Здійснення правоохоронної діяльності та забезпечення верховенства права та захисту прав і свобод людини означає, що виконання правоохоронних функцій повинно бути реалізоване в такому порядку, формі і режимі, при яких втручання в гарантовані законом права і свободи людини зовсім не мало б місця, або здійснювалося б лише в передбачених законом випадках, в умовах крайньої необхідності, коли іншими засобами вирішити завдання правосуддя неможливо.

Треба наголосити, що система прав і свобод людини визначається перш за все в Конституції України, яка закріплює лише основні права і свободи людини, а також фундаментальні засади діяльності органів держави, які мають створювати гарантії таких прав і свобод. Так, у ст. 3 Конституції України визначено: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [154].

Серед спеціального законодавства треба виділити основні закони, які проголошують принцип реальності прав, свобод, обов'язків людини і громадянина:

Закон України «Про Службу безпеки України» у ст. 5 проголошує: «діяльність Служби безпеки України здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини. Органи і співробітники Служби безпеки України повинні поважати гідність людини і виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про особисте життя людини» [156].

Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» у ст. 3 виділяє принцип «поваги та дотримання прав і свобод людини і громадянина» [158].

Закон України «Про Національну поліцію» вказує: «під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України» [157].

На підставі вищенаведеного можна дійти висновку, що правоохоронна діяльність відносно реалізації прав і свобод людини та громадянина здійснюються державою в особі уповноважених на це органів, із використанням при цьому зазначених у законі способів і методів. Звісно, для забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина повинна існувати сильна держава з правоохоронними органами, яким делеговані відповідні права та повноваження. Саме в такому випадку можливо забезпечити певний баланс (компроміс) між державними інтересами та інтересами окремо взятої особистості, суспільства тощо.

Слід звернути увагу, що невирішеним на сьогодні залишається й питання кола суб'єктів, стосовно яких повинен діяти (розповсюджуватись) принцип гуманізму в правоохоронній діяльності.

Правоохоронна діяльність повинна в підсумку не тільки вплинути на особу, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, а й на інших громадян із метою попередження вчинення небезпечних діянь.

Одночасно правоохоронні органи у своїй повсякденній діяльності повинні втілювати принцип гуманізму, який, в свою чергу, буде реалізований через реальність дотримання прав, свобод, обов'язків людини і громадянина.

У зв'язку з вищенаведеним вбачається, що у системі державного управління органи правопорядку посідають особливе місце, що зумовлено, насамперед, тими функціями, які вони виконують у суспільному житті, їх значущістю, а також тим, що їхня діяльність здійснюється в реальному соціальному просторі в безпосередній взаємодії (контакті) з громадянами. Щодня працівник поліції вирішує складні професійні завдання, розв'язує непрості ситуації та конфлікти, й не має права помилятися. Завдяки реалізації цього принципу від держави вимагається створення ефективних механізмів застосування, охорони та захисту прав і свобод людини.

Треба погодитись з думкою О.Скакун, що: «зміст цього поняття визначає у такий спосіб: це система засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності. Думка, що «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини» підкреслюється, що правовий механізм є частиною соціального і діє з ним у єдності» [166, с. 224].

А.Колодій вбачає «сутність даного принципу в тому, що права, свободи, обов'язки та законні інтереси людини й громадянина повинні бути не тільки декларовані у законодавчих актах, але й забезпечені, гарантовані всіма соціальними суб'єктами і насамперед державою» [167, с. 136].

Як слушно зазначає В.Боняк, «принцип реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини і громадянина в контексті правоохоронної діяльності зводиться до законодавчо визначеної сукупності юридичних засобів з: а) профілактики правопорушень; б) припинення правопорушень; в) відновлення порушених прав та свобод людини і громадянина та відшкодування завданої правопорушенням моральної й матеріальної шкоди; г) притягнення особи, винної у вчиненні правопорушення, до юридичної відповідальності» [153, с. 181].

Аналізуючи вищенаведених науковців, можна дійти висновку, що принцип реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини і громадянина є складовою захисту прав і свобод правоохоронних органів України, що є безпосередньою передумовою ефективності професійної діяльності з охорони прав та свобод людини і громадянина.

Правоохоронні органи стали не тільки правовим інститутом, але й соціальним, та мають на меті захист законних прав й інтересів конкретної особи, гарантування людині безпечних умов життя, що, в свою чергу, вимагає відповідного фундаменту, яким і є захищеність та ступінь гарантованості прав самих працівників правоохоронних органів, зокрема, права на життя, на гідні умови праці, на соціальне забезпечення, на справедливу винагороду. Зазначене положення повною мірою поширюється на працівників правоохоронних органів України.

На підставі вищенаведеного можливо дійти висновку, що конституційні права і свободи є фундаментальною основою. Одночасно держава зобов'язана створювати ефективні організаційно-правові механізми для їх реалізації. Недосконалість таких механізмів нівелює сутність конституційних прав і свобод, оскільки призводить до того, що вони стають декларативними, а це є неприпустимим у правовій державі.

Таким чином, принцип реальності прав, свобод, обов'язків людини і громадянина так само, як і принцип гуманізму, зумовлює необхідність обов'язкового орієнтування при здійсненні правоохоронної діяльності на невід'ємні (природні) права і свободи людини.

4.5. Особливості конституційно-правового принципу взаємної відповідальності особи та держави в діяльності правоохоронних органів

Конституція України зазначає основний напрям діяльності держави та правоохоронних органів у галузі захисту прав людини і громадянина: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [154]. Ці положення зазначені у ч. 2 ст. 3 Конституції України, тобто практично на початку Основного Закону.

Утвердження прав людини і громадянина та забезпечення умов для їх повної реалізації є основною метою сучасного розвитку українського суспільства.

Актуальність цієї тези з часом не згасає, що обумовлюється основним завданням будь-якої демократичної держави – створити ефективну систему захисту прав і свобод людини.

Як слушно вказано в абзаці 5 підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Великої Палати Конституційного Суду України: «аналіз статей 27, 28 Основного Закону України у системному зв'язку з його статтею 3, наведених юридичних позицій Конституційного Суду України дає підстави стверджувати, що у статтях 27, 28 Конституції України інституціалізовано не лише негативний обов'язок держави утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності, а й позитивний обов'язок держави, який полягає, зокрема, в забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод; гарантуванні порядку відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини; забезпеченні невідворотності відповідальності за порушення конституційних прав людини» [168].

При цьому слід зазначити, що проблема захисту прав людини та її основних свобод в межах правоохоронної діяльності виходять далеко за межі однієї держави. Найпоширенішим чинником взаємодії національних правових систем є права людини, оскільки вони сприяють інтеграції загальносвітового й регіонального правового простору. У ст. 9 Конституції України визнається пріоритет принципів та норм міжнародного права та їх належність до правової системи України, гарантується кожному право на звернення до міжнародних органів захисту прав і свобод, якщо вичерпано всі наявні внутрішньодержавні засоби правового захисту.

В межах діяльності правоохоронних органів це означає, що держава повинна нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення та відшкодовувати громадянину матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю правоохоронними органів, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Як зазначає В.О. Боняк:

«Юридична відповідальність вказаних суб'єктів здійснюється в межах двосторонніх правоохоронних відносин, як правило, за рішенням національного судового органу» [169].

Треба погодитись з думкою Л.Гусейнова, що «з приводу юридичної відповідальності держави – порушниці взятих на себе зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод у держави виникають такі «вторинні» зобов'язання: а) припинити протиправне діяння; б) забезпечити повне відшкодування за всі наслідки цього діяння; в) забезпечити сатисфакцію, включаючи відповідні гарантії неповторення аналогічних фактів у майбутньому» [170].

Л. Липачова звертає увагу на те, що необхідно «вимагати від держави-порушниці не лише компенсації потерпілому моральної та матеріальної шкоди (заходи індивідуального характеру), але й вжиття заходів загального характеру стосовно потенційних потерпілих, а по суті – заходів з профілактики порушень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у майбутньому. Такі заходи полягають у приведенні національного законодавства у відповідність до вимог міжнародно-правового акту» [171, с. 13–14].

Необхідно доповнити, що у ст. 55 Конституції України зазначено: «Права і свободи людини та громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [154].

З урахуванням вищевказаного можна дійти висновку, що принцип взаємної відповідальності особи та держави дає можливість забезпечити режим верховенства права та правопорядок і відстоювати інтереси не тільки конкретного позивача, але й усього суспільства.

Вважаємо, що найбільш демократичним й справедливим засобом вирішення різних спорів та найефективнішим засобом відновлення порушених прав і свобод особи є правосуддя.

Таким чином, Конституція України зафіксувала фундаментальний принцип судового захисту всіх порушених прав людини і громадянина.

Невід'ємним елементом верховенства права та законності у державі є надання громадянам права на реалізацію судового захисту порушених конституційних прав.

Отримання якісного судового захисту порушеного чи оспорюваного суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу є одним з найважливіших прав особи, що визначає її значне місце у суспільстві. З цього випливає реалізація права на судовий захист, що має не тільки юридичне, але й суттєве соціально-політичне значення. Необхідність надання судового захисту надається кожному, хто має на нього право та потребує його. Людина, яка вважає своє право порушеним, повинна мати можливість звернутися за судовим захистом та доводити свою правоту.

Крім того, додатковою гарантією юридичної відповідальності держави – порушниці своїх конвенційних зобов'язань є створення особливої міжнародної правозахисної інституції – Європейського Суду з прав людини.

Зокрема, О.В. Петришин слушно зазначає, що «обсяг поняття «принципи діяльності правоохоронних органів» не обмежується лише принципами правової держави» [172] та вважає «незаперечними вимогами існування державних органів, їхніх ланок, підрозділів такі: «виборність вищих органів державної влади; діяльність у межах компетенції та в порядку, встановлених законодавством (законність); професіоналізм і компетентність; обов'язковість рішень, ухвалених вищими органами для нижчих; прозорість; підконтрольність; додержання прав інститутів громадянського суспільства – органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, організацій, установ; рівне право громадян на доступ до державної служби; стабільність кадрів; ефективність» [172].

Аналізуючи окремі норми спеціального чинного національного законодавства України, що визначає засади діяльності правоохоронних органів, можна дійти висновку про відсутність системного уніфікованого підходу законодавця до визначення принципів їх існування. Одночасно для різних органів задекларована різна кількість принципів та обсяг змісту цих принципів. Майже в усіх законодавчих актах взагалі відсутній принцип взаємної відповідальності особи та держави.

Зокрема, ст. 3 Закону України «Про Службу безпеки України» містить припис, за яким «діяльність Служби безпеки України, її органів і співробітників ґрунтується на засадах законності, поваги до прав і

гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України. В оперативно-службовій діяльності Служба безпеки України дотримується принципів поєднання єдиноначальності і колегіальності, гласності і конспірації» [156]. Доцільно доповнити ст. 3 Закону наступним формулюванням: «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів Служби безпеки України, її органів і співробітників» та «В оперативно-службовій діяльності Служба безпеки України дотримується принципу взаємної відповідальності особи та держави».

У розділі II Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що «її діяльність будується на принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини, законності, відкритості та прозорості, політичної нейтральності, взаємодії з населенням на засадах партнерства, безперервності» [157]. Доцільно доповнити Закон наступним формулюванням: «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів Національної поліції, її органів і співробітників» та «В оперативно-службовій діяльності Національна поліція повинна дотримуватись принципу взаємної відповідальності особи та держави».

На особливу увагу в контексті питання, що розглядається в даному розділі, заслуговує ст. 3 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України». Відповідно до згаданої статті «Національне антикорупційне бюро здійснює свої функції на основі принципів: верховенства права; поваги та дотримання прав і свобод людини і громадянина; законності; безсторонності та справедливості; незалежності Національного бюро та його працівників; підконтрольності і підзвітності суспільству та визначеним законом державним органам; відкритості для демократичного цивільного контролю; політичної нейтральності і позапартійності; взаємодії з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями» [158]. Як вбачається, принципи функціонування та організаційної діяльності цього органу значно розширені, однак відсутність закріплення принципу взаємної відповідальності особи та держави може призвести до свавілля з боку органу при виконанні його функціональних обов'язків. З урахуванням вказаного доцільним видається до-

повнити зазначену статтю положенням про необхідність дотримання Національним антикорупційним бюро України принципу взаємної відповідальності особи та держави.

Безумовно, слід наголосити, що для реалізації права людини і громадянина на судовий захист від посягань з боку держави необхідно, щоб особа, по-перше, мала певний рівень правового виховання і правової культури, і, по-друге, сама бажала свого захисту. Не завжди громадяни України знають всі свої права та знають, як їх захистити.

Це обумовлено тим, що існує велика кількість колізій та неузгодженостей в українському законодавстві, що, в свою чергу, робить правоохоронні правовідносини нестабільними та часто змінюваними, а сама система правоохоронних органів все частіше останнім часом піддається критиці та рекомендаціям провести їх глибинне реформування.

Тому необхідно сформулювати системний підхід до визначення принципу взаємної відповідальності особи та держави в межах правоохоронної діяльності.

Варто відзначити, що даний правовий принцип взаємної відповідальності особи та держави та зміст його правового регулювання має бути зрозумілий і передбачуваний громадянам, і вони повинні мати можливість самостійно, без сторонньої чи професійної допомоги вирізнити правомірну поведінку від неправомірної з боку держави в особі правоохоронних органів, розуміти зміст правового припису, узгоджувати свої дії з ним.

Одночасно правозастосовна практика цього принципу правоохоронними органами та судом має бути послідовна, дискреційні повноваження обмеженими, а рішення судів остаточними та виконуваними.

|||||

- 163

членами : Закон України від 10 листопада 1994 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 46. Ст. 415.

16. Березовська І. Стратегічна мета – повноправне членство: Правове регулювання відносин України з ЄС у світі створення асоціації. *Політика і час*. 2002. № 5. С. 66-71.

17. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26.06.1945. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995010/page2>

18. Міжнародний пакт про політичні та громадянські права від 19 грудня 1966 р.; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 19 грудня 1966 р.

19. Декларація про принципи міжнародного права: Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 24 жовтня 1970 р. Київ : ООН, 1995. 13 с. ; Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. Київ : НБСЄ, 1977. 37 с.

20. Семенов В.С., Трагнюк О.Я. Міжнародно-правові аспекти Конституції України. Київ : Ін Юре, 1977. 32 с.

21. Баймуратов М.О. Международное публичное право. Харьков : Одиссей, 2007. 752 с.

22. Про дію міжнародних договорів на території України: Закон України від 10 грудня 1991р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 10. Ст. 137.

23. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.

24. Про приєднання Європейської типової (рамкової) конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами або органами влади 1980 р. (Мадрид, 21 травня 1980 р.): Постанова Верховної Ради України від 14 липня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 36. Ст. 370.

25. Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та євро регіонів: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002 р. № 587. URL: www.uazakon.com/big/text1498

26. Про ратифікацію Європейської Хартії про місцеве самоврядування 1985 року: Закон України від 15 липня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 38. Ст. 249.

27. Європейська Хартія про участь молоді в муніципальному і регіональному житті 1994 р. РЄ, 1994. 12 с.

28. Приешкина О.В. Украина, молодежь и новые европейские стандарты местного самоуправления. *Молодь третього тисячоліття: гуманітарні проблеми та шляхи їх розв'язання* : Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса, 15-17 червня 2000 р. Одеса, 2000. С. 343-345.

29. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм : монографія. Київ : Юридична фірма «Салком»: Юрінком Інтер, 2005. 560 с.

30. Федоренко В.Л. Система конституційного права України як складник класичного конституціоналізму. *Конституція і*

конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми : зб. наук. праць членів Товариства конституційного права з нагоди 10-ї річниці Конституції України, Конституційного Суду України та самого Товариства / відп. ред. П.Ф. Мартиненко і В.М. Кампо. Київ : Купріянова, 2007. С. 58–95.

31. Орзих М.Ф., Крусян А.Р. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право. Київ : Алерта, 2006. 290 с.

32. Конституційне право України / за ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. Київ : Укр. центр правничих студій, 1999. 376 с.

33. Rubin E. Legal scholarshig.A.Companion to Philosophy of Law and Legal Theory. 1999.

34. Федоренко В.Л. Теоретико-методологічні проблеми системи сучасного конституційного права України. *Право України*. 2007. № 2. С. 21–25.

35. Орзих М.Ф. Новая Конституция Украины действует. Конституционная реформа продолжается. *Юридический вестник*. 1996. № 3. С. 42–46.

36. Тацій В.Я., Тодика Ю.М. Проблеми становлення та розвитку українського конституціоналізму. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. праць. Харків, 2001. Вип. 1. С. 7–33. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2632>

37. Конституційне право України. Академічний курс : у 2 т. : підручник / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко; за ред. В.Ф. Погорілка. Київ : Юрид. думка, 2006. Т. 1. 544 с.

38. Селіванов В.М. Монографія сучасного конституціоналізму в Україні. *Право України*. 2006. № 6. С. 130–132.

39. Шаповал В.М. Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії. *Право України*. 1998. № 5. С. 25–28.

40. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 560 с.

41. Волошин Ю.О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти : монографія / За ред. М.О. Баймуратова. Київ : Логос, 2010. 486 с.

42. Волошин Ю.О. Гармонізація правових систем в сучасній доктрині конституційного права в умовах європейської інтеграції : монографія / Ю.О. Волошин, І.О. Гоша; за заг. ред. М.О. Баймуратова. Одеса : Фенікс, 2013. 291 с.

43. Волошин Ю.О., Папаяні С. В. Зовнішня політика України в умовах європейської інтеграції: проблеми конституційно-правового забезпечення : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 231 с.

44. Шемшученко Ю.С. теоретичні проблеми державознавства і правознавства в умовах глобалізації. *Національна держава і право в умовах глобалізації* : Зб. наук. ст. Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. С. 3-10.

45. Прієшкіна О.В. Конституційний лад України та його роль у становленні та розвитку місцевого самоврядування : автореф. дис. д.ю.н. Київ, 2009. 22 с.
46. Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. / Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української Конституції. Київ : Т-во «Знання» України, 1993. С. 112-113.
47. Главацька Н.М. Міжнародні стандарти у системі місцевого самоврядування України. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2009. Вип. 15. С. 114-122.
48. Орзіх М.П. Проблеми сучасної конституціоналістики. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 268 с.
49. Денисов В.Н. Міжнародна система захисту прав людини – новий етап розвитку. *Права людини в Україні*. Щорічник, 1994.
50. Пазенок А.С. Права та свободи людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2010. 176 с.
51. Паризька Хартія для нової Європи. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_058
52. Декларація соціального прогресу та розвитку. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/page>
53. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/page>
54. Програма дій Кабінету Міністрів України «Назустріч людям». *Урядовий кур'єр*. 2005. 11 лютого.
55. Права дитини та механізм їх захисту / Об'єднана асоціація студентів-юристів Закарпаття. Благодійний фонд «Фонд розвитку Карпатського Євро регіону». Ужгород, 2009. 46 с.
56. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2011 р. № 2402-14. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
57. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді «Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини» 10 грудня 2008 р. URL: <http://www.ombudsman.kiev.ua>
58. Тихонова Є.А. Питання співвідношення конституційного і міжнародного права. *Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом*: Матер. наук.–практ. конф. (жовтень 1998 р.) / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 1998. С. 98–103.
59. Інформація про звернення громадян до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2008 році. URL: <http://www.ombudsman.kiew.ua>
60. Орзіх М.Ф., Крусян А.Р. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право. Київ : Алерта, 2006. 290 с.

61. Про стан правосуддя в Україні: парламентські слухання 18 березня 2009 р. URL: http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/printable_article?art_id=148043
62. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу). URL: <http://www.nau.kiev.ua>
63. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.
64. Шишкін В. Процедура звернення до Конституційного Суду України. *Проблеми сучасного українського конституціоналізму* : зб. наук. праць. На пошану першого Голови Конституційного Суду України, проф. Л. Юзькова / заг. ред.: А. Стрижака, В. Тація; упоряд.: В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. Київ : Лотос, 2008. С. 240–242.
65. Селивон Н.Ф. Гармонизация положений национального с нормами международного права и их применение в практике Конституционного Суда Украины. *Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы* / под общей ред. Е.Б. Кубко, В.В. Цветкова. Київ : Юринком Интер, 2003. С. 184–186.
66. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини та громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
67. Удовенко Г. Забезпечення прав людини. *Голос України*, 9 грудня 2003 р.
68. Тодыка Ю.Н. Конституционные основы формирования правовой культуры. Харьков : Райдер, 2001. 160 с.
69. Погорілко В.Ф. Конституція України. Проблеми теорії і практики. *Правова держава*. Київ, 2001. Вип. 12. С. 141–158.
70. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 р. *Відомості ВР України*. 1997. № 40. Ст. 263.
71. Орзіх М.П. Проблеми сучасної конституціоналістики. Київ : Юрінком Интер, 2011. С. 14–15.
72. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *OJ*. 326, 26.10.2012. P.391–407 (LA).URL:http://data.europa.eu/eli/treaty/char_2012oj
73. Шемшученко Ю. Конституція України і права людини. *Право України*. 2001. № 8. С. 13–16.
74. Henkin L. The rights of man toda. Boulder (Colo). 1978. P. 2.
75. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / Ю.С. Шемшученко, Н.І. Карпачова, Т.А. Костецька та ін.; за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2008. 252 с.
76. Інформація про звернення громадян до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2008 р. URL: <http://www.ombudsman.kiev.ua>

77. У 2008 році за рішеннями Європейського суду з прав людини з України на користь позивачів стягнуто 20,5 млн. грн. URL: <http://prosvita.at.ua>

78. Черлених В., Зубко Т. Права людини в Україні. *Нова політика*. 2001. № 1. С. 10–13.

79. Рабінович П.М. Моральна шкода та право на її компенсацію і загальнотеоретичний підхід. *Право України*. 2002. № 4. С. 25–29.

80. Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки : Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>

81. Положення про Міністерство цифрової трансформації України: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 р. № 856. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text>

82. Концепція розвитку цифрових компетентностей до 2025 року: Схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 167-р від 03.03.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text>

83. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Закон України від 27.04.2021 р. № 1416-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1416-20#Text>

84. Остафійчук Л.А. Електронні докази у справах про порушення митних правил. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 410–414. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2022/96.pdf

85. Рекомендація CM/Рес (2020)1 Комітету Міністрів державам-членам щодо впливу алгоритмічних систем на права людини від 08.04.2020 р. URL: <https://sud.ua/ru/news/ukraine/166246-prava-lyudini-ta-didzhitalizatsiya-rada-yevropa-nazvala-golovni-printsipi>

86. Підприємницьке право України : підручник / За заг. ред. доц. Р.Б. Шишки. Харків : «Еспада», 2000. 480 с.

87. Конституція України: Прийнята 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

88. Рішення Європейського суду з прав людини від 22.07.2021 р. у справі «Гуменюк та інші проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-214653%22%5D%7D>

89. Положення про автоматизовану систему документообігу суду: Затв. Рішенням Ради суддів України від 02.04.2015 р. № 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0025414-15#Text>

90. Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 19.09.2022 № 521/12324/18 (51-5817кмо21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106426687>

91. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

92. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
93. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.05.2008 р. у справі «Надточій проти України» (заява № 7460/03, § 26). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404#Text
94. Постанова об'єднаної палати Касаційного адміністративного суду від 30.04.2021 р. № 520/15510/19 (К/9901/10697/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96685069>
95. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Axen v. Germany» (заява № 8273/78). URL: <https://vkursi.pro/vsudi/decision/96655192>
96. Ухвала Касаційного адміністративного суду від 28 липня 2022 р. у справі № 640/14076/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105466019>
97. Рішення Європейського суду з прав людини від у справі «Varela Assalino contre le Portugal» (пункт 28, заява № 64336/01). URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/82373172/>
98. Висновок № 7 (2005) КРЄС до уваги Комітету Міністрів Ради Європи з питання «Правосуддя та суспільство». URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_7_2005.pdf
99. Глущенко С.В. Новели судової реформи: поняття професійної етики та доброчесності в контексті кваліфікаційного оцінювання судді (кандидата на посаду судді). *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 6. С. 70–83.
100. Shcherbanyuk O., Inshyshyn N., Stepanova T., Posashkov A. International and Foreign Experience of Control over the Activity of Courts (Judges). *DIXI*. 2020. Vol. 22. Núm. 2. P. 1–11. URL: [42cf2bbcec419228f.pdf](https://www.semanticscholar.org/paper/42cf2bbcec419228f.pdf) (semanticscholar.org)
101. Бангалорські принципи поведінки судді від 10 травня 2006 року: схвалені Резолюцією ЕКОСОП ООН 27 липня 2006 року. URL: Бангалорські принципи поведінки суддів | від 19.05.2006 (rada.gov.ua)
102. Бігун В.С. Доброчесність як нормативно закріплена інституційна об'єктивація чесноти у сфері правосуддя. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 21–25.
103. Буртник Х. Доброчесність суддів: аналіз практики Верховного Суду. URL: Доброчесність суддів: аналіз практики Верховного Суду (dejure.foundation)
104. Висновок Консультативної ради європейський суддів ради Європи № 21 від 9 листопада 2018 року «Запобігання корупції серед суддів». URL: [opinio_21_UA_1.pdf](https://court.gov.ua/opinio_21_UA_1.pdf) (court.gov.ua)
105. Грищук О. Доброчесність судді через призму сучасних соціальних трансформацій. *Слово Національної школи суддів України*. 2020. № 1 (30). С. 6–25.

106. Глущенко С. Новели судової реформи: поняття професійної етики та доброчесності в контексті кваліфікаційного оцінювання судді (кандидата на посаду судді). *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 6 (33). С. 70–83.

107. Доброчесність: поняття, складові та історія. *Офіс доброчесності. Офіційний веб-сайт Національного агентства з питань запобігання корупції*. Блог: Просвіта. Взаємодія. URL: Доброчесність: поняття, складові та історія – Офіс доброчесності НАЗК (nazk.gov.ua)

108. Європейська хартія про закон «Про статус суддів» : Прийнята у Лісабоні 10 липня 1998 року. URL: Європейська хартія про закон «Про стат... | від 10.07.1998 (rada.gov.ua)

109. Жернаков М., Макаренко О. Вища кваліфікаційна комісія суддів: фільтр судової влади, який потребує заміни. *Українська правда*, 29 травня 2021 р. URL: Що таке ВККС і чому вона потребує реальної реформи (pravda.com.ua)

110. Жуков В. С. Шляхи вдосконалення адміністративно-правового забезпечення доброчесності суддів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 1. С. 122–124.

111. Жуков С.В. Адміністративно-правове забезпечення доброчесності суддів: проблеми теорії та практики : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.07. Дніпро, 2019. 482 с.

112. Зуєва Л.Е. Доброчесність судді: система духовно-рефлексивного виміру. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2017. № 1 (306). С. 90–99.

113. Конвенція ООН проти корупції, підписана 31.10.2003 року. Ратифікована Законом України від 18.10.2006 року. URL: Конвенція Організації Об'єднаних Націй... | від 31.10.2003 (rada.gov.ua)

114. Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р., з наст. змінами. URL: Конституція України | від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (rada.gov.ua)

115. Крусян А.Р. Етичні вимоги до статусу судді: міжнародні стандарти та вітчизняні конституційно-правові новели. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Випуск 2. С. 16–27.

116. Кулібаба А. Поняття доброчесності як ключовий критерій у процесі добору на посаду суддів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 212–218.

117. Кухта М.М. Правове значення незалежності суддів в аспекті забезпечення якісного результату судової реформи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спецвипуск. 2019. Том 2. С. 125–128.

118. Левенець А.В. Суб'єкти визначення доброчесності судді: українська модель та зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 556–560.

119. Методологія оцінювання відповідності кандидата на зайняття посади члена Вищої ради правосуддя та членів Вищої

ради правосуддя критерію професійної етики та доброчесності: Затверджена рішенням Етичної ради від 09.12.2021 р. № 5. URL: [methodology_EC.pdf\(court.gov.ua\)](http://methodology_EC.pdf(court.gov.ua))

120. Овсяннікова О.О. Безсторонність суду як елемент справедливості судової влади. *Juris Europensis Scientia*. 2020. Випуск 2. С. 90–96.

121. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020. URL: Окрема думка судді Конституційного Суду... | від 27.10.2020 (rada.gov.ua)

122. Основні принципи незалежності судових органів: схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 року. URL: Основні принципи незалежності судових... | від 13.12.1985 (rada.gov.ua)

123. Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення : Затв. ВККС 03.11.2016 року (у редакції від 13.02.2018 року). URL: [position210318.doc\(live.com\)](http://position210318.doc(live.com))

124. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 р. (з наст. змінами). URL: Про Вищу раду правосуддя | від 21.12.2016 № 1798-VIII (rada.gov.ua)

125. Про відбір, оцінку діяльності і кар'єру суддів : Закон Республіки Молдова від 5 липня 2012 р. № 154 (у редакції Законів Республіки Молдова від 09 липня 2016 р. № 126, 28 липня 2016 р. № 85). *Цит. з праці:* Левенець А.В. Суб'єкти визначення доброчесності судді: українська модель та зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 556–560.

126. Про відновлення довіри до судової влади : Закон України від 08.04.2014 р. URL: Про відновлення довіри до с... | від 08.04.2014 № 1188-VII (rada.gov.ua)

127. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. з наст. змінами. URL: Про державну службу | від 10.12.2015 № 889-VIII (rada.gov.ua)

128. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. (з наст. змінами). URL: Про запобігання корупції | від 14.10.2014 № 1700-VII (rada.gov.ua)

129. Про звернення Вищої ради правосуддя до Верховного Суду як суб'єкта права на конституційне подання щодо конституційності окремих положень законів: Рішення Вищої ради правосуддя від 12.08.2021 року. URL: Про звернення Вищої рад... | від 12.08.2021 № 1822/0/15-21 (rada.gov.ua)

130. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. (з наст. змінами). URL: Про судоустрій і статус су... | від 02.06.2016 № 1402-VIII (rada.gov.ua)

131. Рекомендація СМ/Рес (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки : Ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 17.11.2010 р. URL: Рекомендація СМ/Рес (2010)... | від 17.11.2010 № (2010)12 (rada.gov.ua)

132. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27 жовтня 2020 року. URL: 13_p_2020.doc (live.com)

133. Рішення у справі № 9901/729/18 від 04.03.2019. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень (court.gov.ua)

134. Рішення у справі № 9901/916/18 від 13.02.2019 р. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень (court.gov.ua)

135. Савчин М. Moral integrity (моральна цілісність, доброчесність) суддів як складова правової держави. *Слово національної школи суддів України*. 2019. № 2 (27). С. 6-22.

136. Рішення ЄСПЛ від 9 лютого 2021 року у справі «Джоджай проти Албанії» (XHOXHAJ v. ALBANIA) (Заява № 15227/19). URL: 1680a23034 (coe.int)

137. Стали відомі індикатори визначення невідповідності суддів критеріям доброчесності. URL: ГРД затвердила індикатори визначення невідповідності суддів критеріям доброчесності / Суд інфо / Судебно-юридическая газета (sud.ua)

138. Судову систему не змінити зсередини: потрібна участь громадськості. *Інтернет-портал ГУПТ*. URL: Судову систему не змінити зсередини: потрібна участь громадськості.: Ресурсний центр ГУПТ (gurt.org.ua)

139. The Danish Administration of Justice Act: English version. / Frese Jensen, Malene. Kobenhavn : Det Retsvidenskabelige Institut. D, 2000. Р. 34. *Цит. з праці*: Левенець А. В. Суб'єкти визначення доброчесності судді: українська модель та зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 556–560.

140. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с. С. 35. *Цит. з праці*: Гришук О. Доброчесність судді через призму сучасних соціальних трансформацій. *Слово Національної школи суддів України*. 2020. № 1 (30). С. 6–25. С. 12.

141. Черненко Н.А. Особливості вербалізації концепту доброчесність у лексико-семантичному просторі латинської, англійської та французької мов. *Studia Linguistica*. 2014. Вип. 8. С. 517. URL: <http://philology.knu.ua/files/library/stud-ling/stud-ling-8/85.pdf>

142. Що таке «європейські стандарти» судочинства і як вони повинні бути застосовані? *Цит. з праці*: Левенець А.В. Суб'єкти визначення доброчесності судді: українська модель та зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 556–560.

143. Шемшученко Ю.С. Правоохоронна діяльність. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ, 1998. Т. 5 : П-С. 672 с. URL: https://leksika.com.ua/10780813/legal/pravoohoronna_diyalnist

144. Григоренко І.А., Кучук А.М. Правоохоронна діяльність України та Німеччини (порівняльно-правове дослідження). Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Освіта України, 2016. 174 с.

145. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.

146. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України. Харків : Ун-т внутр. справ, 1998. 480 с.

147. Гірич В. До проблеми визначення базових понять у контексті реформування правоохоронних органів. Аналітична записка [On the problem of defining basic concepts in the context of law enforcement reform. Analytical note]. Національний інститут стратегічних досліджень. 13 травня 2013 р. URL: www.niss.gov.ua/artikles/1153

148. Фатхутдінов В.Г. Правоохоронна діяльність: соціальна природа та сутність (філософсько-правовий аспект). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 37. С. 7-18. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs>

149. Скакун О.Ф. Теория государства и права. Харьков : Консум, Ун-т внут. дел, 2000. 704 с.

150. Корнієнко М.В. Правоохоронна діяльність: адміністративно-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного у-ту. Серія Юридичні науки*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 34–36.

151. Негодченко О.В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади / автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2004. 36 с.

152. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46.

153. Боняк В.О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монографія. Донецьк, 2015. С. 108.

154. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96>

155. Рішення Конституційного Суду України у справі за конститутційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш

м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. С. 41. Ст. 2975.

156. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>

157. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

158. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>

159. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 27.02.2018 р. № 1-р/2018 у справі за конституційними поданнями 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців тринадцятого, чотирнадцятого пункту 32 розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України (справа про оподаткування пенсій і щомісячного довічного грошового утримання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18>

160. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 20.06.2019 р. № 6-р/2019 у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19>

161. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. Київ, 1999. 36 с.

162. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В., Головатий С.П. Історія української Конституції. *Українська правнича фундація*. Київ : Право, 1997. 443 с. URL: <http://irbis.nbuv.gov.ua/ulib/item/0001857>

163. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII: станом на 07.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19>

164. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII: станом на 07.05.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>

165. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

166. Скакун О.Ф. Теорія права і держави (Енциклопедичний курс): підруч. 2-е вид., перероб. і доп. Харків, 2009. 656 с.

167. Колодій А.М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

168. Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 24 квітня 2018 року № 3-р/2018 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-18>

169. Боняк В.О. Орган охорони правопорядку України: зміст поняття, його обсяг і різновиди. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. № 2. С. 37–48.

170. Гусейнов Л.Г. оглы. Ответственность государств за нарушения международных обязательств в области прав человека : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 ; НАН Украины, Ин-т государства и права им. В.М.Корецкого. Киев, 2000. 400 с.

171. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 20 с.

172. Загальна теорія держави і права : підруч. [для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків, 2009. 584 с.

Наукове видання

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРИНЦИПІВ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Колективна монографія

Технічне редагування
Верстання
Дизайн обкладинки

Тетяна Шутова
Вікторія Удовиченко
Валерія Савельєва

Г Е Л Ї В Е Т И К А
В И Д А В Н И Ч И Й Д І М

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 22.11.2022 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 10,23. Тираж 300.
Замовлення № 1122м-172.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня –
Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28,
+38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.